

Jeřábek, Richard

Národopisné poznámky z cesty po Tunisku

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. F, Řada uměnovědná.
1963, vol. 12, iss. F7, pp. [155]-189

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/110788>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RICHARD JERÁBEK

NÁRODOPISNÉ POZNÁMKY Z CESTY PO TUNISKU

Poměrně dosti je rozšířen nesprávný, laický názor o kulturní uniformitě severoafrických zemí. Svádí k němu jednak ta okolnost, že tyto země jsou osídleny převážně arabizovaným obyvatelstvem, které je dnes nositelem některých základních společných kulturních znaků (např. jazyk), jednak též ta okolnost, že jako celek se kultura „bílého“, arabského pásma v severní Africe výrazně liší od kultury jižněji položeného pásma súdánské negerské kultury, která si i přes silnou islamizaci udržela bezpočet charakteristických projevů. Ale stačí i jen letmá návštěva dvou odlehklých severoafrických zemí, aby se etnograficky erudovanému pozorovateli mylná představa o kulturní jednotnosti těchto zemí zcela rozplynula.

Autor těchto poznámek měl možnost zúčastnit se turistických cest do Egypta a do Tuniska v letech 1960/61. Pořídil při těchto cestách více než 600 barevných diapozitivů, zčásti uložených v Semináři pro etnografii a folkloristiku filosofické fakulty University J. E. Purkyně, a přes 200 černobílých negativů, převážně s národopisnou tematikou. Pokládá za milou povinnost poděkovat při této příležitosti řediteli tuniského národního muzea Alaví v paláci Bardo u Tunisu panu Abdelazisu Drissovi za to, že umožnil antropologu dr. Janu Jelínkovi a autorovi této zprávy absolvovat služebním vozem muzea z hlediska národopisného neobyčejně bohatou cestu po severozápadním Tunisku. Tato cesta směřovala jednak do nalczišů capsijské, resp. oranské industrie u obce Vištata poblíž Tabarky a v krasovém pohorí Rebia u Súk al-Arba, kde bylo sebráno velké množství pazourkových nástrojů pro Moravské muzeum, jednak vedla do etnograficky pozoruhodného Chrumírsku a přilehlých oblastí západního Tuniska na alžírských hranicích. Autor této zprávy se domnívá, že by ho krátký pobyt v Tunisku neopravňoval k tomu, aby publikoval odborné pojednání, kdyby nebyl k doplnění vlastních poznámek prostudoval velké množství zahraniční literatury. Ostatně autor učinil předmětem těchto poznámek jen ty složky lidové kultury, s nimiž se na cestě setkal a měl možnost je poznat. Byly to zejména projevy lidové kultury materiální (zaměstnání a práce lidu, lidové stavitelství, oděv apod.), ale i některé projevy duchovní kultury (lidový tanec a hudba, některé složky

lidové víry). Hlavní pohnutkou k napsání této zprávy bylo to, že v české a slovenské literatuře pojednání o lidové kultuře v Tunisku neexistuje.

V zahraniční odborné literatuře byla území dnešního Tuniska věnována poměrně velká pozornost. Množstvím a rozmanitostí se přirozeně nevyrovná pracím o Egyptě, ale nezůstává pozadu za literaturou o Libyi, Alžírsku a Maroku. Je to pochopitelné, protože země tzv. Malé Afriky patřily po celá desetiletí do sféry francouzských koloniálních zájmů. Tato okolnost vtiskla literatuře o Tunisku poněkud jednostranný ráz: většina knižních prací podává povšechný přehled o přírodních poměrech a bohatství země, o vývoji osídlení a nedávném nebo současném etnickém i sociálním složení obyvatelstva atp. Na pozadí těchto fakt se rozvíjejí výklady o hlavních odvětvích hospodářství, průmyslu, o těžbě, zahraničním obchodě atd. To platí o velké většině prací z doby před uznáním nezávislosti Tuniska v roce 1956. Poměr jednotlivých částí je ovšem různý; v některých publikacích převažuje zájem o politický, v jiných o hospodářský zeměpis. Vývoj tohoto zájmu je možno sledovat hlavně na francouzské produkci za posledních 70—80 let (Olivier 1885, Despois 1930, Julien 1931, Saurin 1925, Eparvier 1946, Benazet 1947, Hubac 1948, Basset aj. 1950, Guernier 1950, Lucius 1950—1951, Julien 1953), ale též na produkci německé (Schmitthener 1924, Schmitz 1938, Glahn 1940, Italiander 1952, Reichard 1957, Koch 1959) a angloamerické (Barbour 1959, Laitman 1954). Laitmanova kniha i svým podtitulem konstatuje krizi francouzského kolonialismu v severní Africe; její autor poznal tento problém zblízka v době, kdy studoval na Sorbonně. Skutečné příčiny krize francouzské imperialistické politiky odhaluje však spíš práce Sebago, dostupná v ruském překladu i u nás (Sebag 1951, rusky 1953).

Poměrně velký počet prací je věnován starověkým dějinám dnešního území Tuniska. Je to přirozené; vždyť ze zemí Maghribu prošlo Tunisko nejpočetnějším vývojem, od předfénického období (2. tisíciletí před n. l.) přes římskoprovinciální éru a staletí byzantské nadvlády až po postupnou islamizaci od poloviny 7. a posléze od 11. století (Albertini 1955, Gsell, Julien 1961, Piccard atd.). I novověké dějiny Malé Afriky, zejména od francouzské kolonizace Tuniska v r. 1881, byly častým předmětem vědeckého a hlavně politického zájmu (Fitoussi 1901, Grandchamp 1935, Hamy 1904, Julien 1953, Lucius 1950/51, Reibell, Saurin 1925, Schmitz 1938, aj.). Část uvedené literatury pojednává o vývoji stavitelství a výtvarných projevů, zejména o architektonických památkách z předarabského období, které jsou zachovány ve starověkých sídlištích a městech (např. Kartágo, Dugga, Bulla Regia, Subajtula, Thuburbo Maius, El Džem atp.), o mozaikách a skulpturách, soustředěných ve znamenité sbírce národního muzea v Bardo a v Musée Lavigerie poblíž kartaginských vykopávek. Souborně je zpracováno umění arabské éry, a to jednak v publikacích speciálních (např. Marçais 1926/27, Migeon), jednak je mu věnována pozornost v dílech obrazových (např. Kühnel 1924). Nepříliš bohatá je literatura cestopisná, která má více méně beletristickou

formu (Banse 1921, Glahn 1940, Hinkel 1958, Reichard 1957, Reitz 1926, Schmittlhenner 1924, Steffens 1951) nebo má povahu turistického průvodce (*Les Guides bleus* 1955, Baedeker 1934, Schramm 1961). Českému čtenáři je Tunisko dostupné bohužel jen z literatury nepřilíživě vysoké úrovně. Vávrovy knihy, zejména starší, jsou poznamenány nekritickým subjektivismem, jako např. Země zadávaná žízni (poněkud hodnotnější je *Zastřená tvář Afriky*), a ani jejich literární hodnota není valná. Postřehy Hanzelkovy a Zikmundovy už v leccems vybledly a pozbyly na aktuálnosti (Hanzelka—Zikmund 1953). A přeložená kniha Hinkelova přespříliš prozrazuje obchodní profesi svého autora. Starší práce mohou být spíš zdrojem zábavy než poučení (Humbert 1896). Za tisku této zprávy vyšla brožura, která seznamuje českého čtenáře se současným Tuniskem, viděným očima novináře (Vokrouhlický 1962).

Přestože lidová kultura představuje výraznou složku života v Tunisku, pojednává se o ní zpravidla jen na okraji citovaných prací. Relativně nejvíc pozornosti bývá věnováno vývoji osídlení, poměru jednotlivých etnických složek nynějšího obyvatelstva, současné demografii, popřípadě sociální struktuře městského a venkovského obyvatelstva. Kromě některých uvedených přehledů o Tunisku zabývají se sociografií a demografií Tuniska ještě další, většinou francouzské publikace (Bernard 1924, Burnet 1939, Debbasch 1957, Chevalier 1947, Saurin 1910). Panenskou půdou je samotná lidová kultura, a to jak hmotná, tak i společenská. Časopisecky vyšla řada dílčích prací o jednotlivých složkách nebo projevech lidové kultury (Bruun 1889, Karutz 1907, Macquart 1906, Traeger 1906 aj.), ale ty nepodávají celistvý obraz o žádném jejím odvětví. Nepříliš důkladné poučení poskytují nové etnografické encyklopedie (*Narody Afriky* 1954, *Die Völker Afrikas* 1961), které namnoze obsahují diskusní tvrzení. To platí též o francouzské příručce, pojednávající o etnografii koloniálních afrických zemí (Leroi—Gourhan 1953). Dílčí otázky jazykovědné a etnografické z nevelké oblasti Nefza řeší Borisova kniha (Boris 1951) a některými odvětvími lidového umění výtvarného se zabývají práce Golvinovy z oblasti středního Tuniska (Golvin 1946 a 1949). Bezesporně nejvýznamnější monografií je sbírka projevů lidové víry a obyčejů ze středního Tuniska, kterou pořídila emeritní profesorka gymnasia v Šáfákisu Marie-Louise Dubouloz-Laffin v letech 1929—1934 (Dubouloz-Laffin 1946). Skrovná literatura, v této knize citovaná, nenasvědčuje velkému zájmu francouzských ani tuniských institucí o tuto problematiku. Ostatně ani dnes není etnografický výzkum Tuniska organizován a spočívá v jednotlivých akcích převážně soukromých, větším dílem zahraničních badatelů. Též etnografické fondy tuniského národního muzea jsou vzhledem k členitosti a rozmanitosti lidové kultury v Tunisku víc než chudé. Výtečná je však sbírka berberských šperků a malované keramiky. Jednotlivé pozoruhodné předměty jsou ve sbírce zemědělského nářadí, která však jako celek nedává představu o celkovém významu a charakteru tuniského zemědělství.

Tunisko je nejmenší ze zemí severní Afriky. Je vklíněno mezi jedny z největších afrických územních celků — Alžírsko, které tvoří západní hranici, a Libyi, která tvoří část východní hranice Tuniska. Severní a velkou částí východní hranice je pobřeží Středozemního moře. Plocha Tuniska měří 155 830 km², tedy jen o necelých 28 000 km² víc než Československo. Tvarem není Tunisko Československu nepodobné, ale není protáhlé ve směru rovnoběžkovém, nýbrž poledníkovém. Tato okolnost se výrazně projevuje v přírodních i společenských poměrech země, jejíž severní část má typický mediteránní ráz, zatímco jižní cíp má saharský pouštní charakter. Z přírodovědeckého hlediska je na území Tuniska tolik zvláštností, že je není možno v této jinak zaměřené zprávě ani vypočítat. Povšimneme si jen těch rysů geografického prostředí, které výrazně ovlivňovaly formování lidové kultury.

Většina autorů dělí území Tuniska na čtyři hlavní přírodní oblasti: Tell, Sáhil, step a poušť. Severní a střední Tunisko předěluje tzv. Velký Hřbet (Dorsal), tvořený nejvýchodnějšími výběžky Saharského Atlasu, jehož masiv se rozprostírá z větší části na území Alžírsko. Do Tuniska zasahuje východním předhořím od Le Kéf na severu po Gafsu na jihu a výčnělky Malého Atlasu při severním pobřeží od Ajn Draham po Bédžu. Velký Hřbet pokračuje přerušovaným pásmem hor až na mys Bon, na němž tvoří malebnou kulisu tuniského přístavu nevysoká pohoří Kurbús (419 m) a Bú Kárnajn (576 m). Dál na jihozápad oděluje údolí největší tuniské řeky Medžerdy džabal Rassás (795 m), který se zvedá jak mohutná vlna nad obilnicí Tuniska, a hradba hor Zaghván. Celá oblast ležící severně od Velkého Hřbetu se jmenuje Tell (hlinitá půda, orná půda), a to Pobřežní (Severní a Nizký) a Vysoký (na jih od Medžerdy). Východní část pobřeží od zálivu Hammámet až po Gabeský záliv včetně nese arabský název Sáhil (pobřeží). Zbývající část pobřeží na jihu je Džafára. Vnitrozemí středního Tuniska je v rovině části vyplněno stepí, která směrem k jihu povolna přechází v polopoušť. Druhým velkým zeměpisným a zároveň též kulturním předělem je pásmo tzv. „šottů“ (arab. „sebcha“), velkých solných jezer, jež se táhnou od Gabeského zálivu na západ hluboko do Alžírsko. (Někteří autoři se pokoušejí rozlišit pojmy šott a sebcha v tom smyslu, že šott je velká sebcha, jiní zase kladou sebchy do okoli Kajruánu ve středním Tunisku a šotty na rozhraní středního a jižního Tuniska, viz Sebag 1953, 29; Hubac 1948, 24; Kosolapov 1958, 13.) Největší z nich jsou šotty al-Džarid a al-Fadžadž, které protínají Tunisko od Malé Syrty až po alžírské hranice. Jižně od tohoto pásma je polopoušť a poušť, náležející do oblasti Sahary. Je z větší části nečlenitá, jen na severovýchodě je zvlněná pohořím Dahar (715 m) a výběžky libyjského džabalů Nefusa.

Tyto základní a ještě další geografické podmínky nemálo ovlivnily vývoj osídlení a způsob obživy obyvatelstva. Dnešní stav osídlení je však především výsledkem tisíciletých přesunů, na nichž se podílela řada heterogenních etnik.

Za substrát bývají považováni tzv. Libyjci, resp. Berbeři. K výraznému porušení jejich sídelní jednoty došlo patrně již za kolonizace foinické na konci 2. tisíciletí před n. l., ale mnohem hlouběji pak zasáhla římská okupace, hlavně v polovině 1. století př. n. l. Po těchto nejstarsích změnách ve struktuře původního osídlení není však v antropologickém a až na malé výjimky ani v kulturním charakteru současných Tunisánů žádných podstatnějších stop. Dnes tu jde zhruba o dvě základní skupiny obyvatelstva: autochtonní Berbery hamitského původu a přistěhovalé semitské Araby. Proces antropologické i etnografické arabizace a islamizace se na území Tuniska odehrál v podstatě ve dvou fázích. K prvnímu nárazu došlo při arabské invazi do severní Afriky; Tunisko bylo zasaženo v polovině 7. století n. l. po předchozích dvou stoletích vandalské a byzantské nadvlády. Mnohem osudnější byl další nájezd Arabů, k němuž došlo v 11. století. Do té doby žily na území Maghribu v podstatě dvě skupiny berberských kmenů: kočovníci Zenata, jejichž způsob života se příliš nelišil od příšedších Arabů, a Sanchadža, kteří se živili hlavně zemědělstvím (Očerki obščej etnografii 1957, 266; Die Völker Afrikas 1961, 145). Území dnešního Tuniska obývali pravděpodobně hlavně příslušníci Zenata, kteří postupně podléhali arabizaci a islami- zaci, když severní Afriku zaplavila vlna arabských kočovníků Banú Hilál a Banú Sulajm. Pohnutky k tomuto druhému vpádu Arabů do Maghribu byly ryze hmotné. Zmíněné kmeny byly totiž deportovány ze střední Arábie a usazeny v horním Egyptě; roku 1045 je Egypťané Isí vytlačili do Tripolska a Tuniska přes Libyjskou poušť. Při tomto tažení za zdroji obživy ničili nomádi města a kulturní památky. Narazili na odpor, ale nakonec zvítězili u Hajdaránu (Craft—Johnson 1955, 95—96). Zatímco první nájezd Arabů do severní Afriky byl provázen založením Kajruánu a výstavbou mnoha znamenitých architektonických objektů, druhému, totálnímu nájezdu padla řada kulturních památek za oběť. Důsledky druhé invaze se projevíly v etnickém složení obyvatelstva. Zní přímo neuvěřitelně fakt, že 10 miliónů severoafrických Berberů podlehl etnicky i kulturně asi jen 200—300 tisícům Arabů. Je ovšem přirozené, že tato asimilace je výsledkem celého dalšího historického vývoje: arabská kultura a islámské náboženství byly na počátku našeho tisíciletí progresivnější než domácí specializovaná kultura Berberů. Splynutí hamitského-berberského a semitského-arabského živlu je však dokonale jen zdánlivě. Pausální soudy o tom, že hospodářsky a nábožensky se dnes Berbeři od Arabů neliší (Die Völker Afrikas 1961, 147), jsou přinejmenším diskutní. Tento složitý etnogenetický problém má prvořadý význam zejména v souvislosti s otázkou studia vytváření dnešního tuniského národa, ale souvisí těsně s mnoha dalšími otázkami etnografického charakteru a má i širší kulturní dosah. Ostatně někteří badatelé provedli i antropologická měření a zčásti dospěli k zjištění, že mezi Berbery (usedlími) a Araby (nomády) jistě rozdíl existují i v jejich fyzickém habitu. Usedlí jsou krátko- a středolebí, nomádi dlouholebí. Usedlí jsou malé postavy, muskulární, s širo-

kým krátkým obličejem a nazrzlými vlasy, naproti tomu nomádi jsou vysokých, štíhlých postav, hubení, bez muskulatury bicepsů a tricepsů, se štíhlým oválným obličejem, orlím nosem, černocí, s dlouhými končetinami a prsty s okrouhlými dlouhými nehty, které nejsou deformovány prací (Hubac 1948, 37—38). Jiní badatelé jsou k antropometrickým výsledkům skeptičtější a pokládají obyvatelstvo Tuniska za natolik smíšené, že nelze vydělovat Araby a Berbery (Arabes berbérés a Berbères arabisés — Despois 1930, 65), přičemž pokládají dnešní obyvatele za smíšenou populaci s berberským substrátem, který absorboval přistěhovalce z různých období svých dějin (Despois 1930, 66). Je-li skepse namísto v ohledu antropologickém, je situace z hlediska etnografického složitější. Nelze totiž akceptovat tvrzení, že mezi Berbery a Araby není rozdílů v ekonomice a náboženství. To snad platí o oblastech, kde došlo k dokonalému splynutí obyvatel, zejména ve velkých městech a jejich bezprostředním okolí; naprosto však neplatí tato teze v oblastech s etnicky vyhraněnějším osídlením, například v Chrumírsku, v jihotuniských horách a na mnoha místech Alžírsko a Maroka. Je sice pravda, že většina dnešních obyvatel Tuniska hovoří arabsky, odívá se po arabsku, vyznává islám a počítá se za Araby (Narody Afriki 1954, 147), ale z hlediska etnografického není nepodstatné to, že část obyvatelstva stále ještě ovládá a používá mezi sebou berberské jazyky (berbersky mluví 5—7 mil. lidí z celkového počtu 23 mil. obyvatel severní Afriky — srov. Očerki 1957, 267, a Die Völker Afrikas 1961, 171 —, z toho v Tunisku 1,7 %, v Alžírsku 25 % a v Maroku dokonce 43—50 % obyvatelstva — srov. Narody Afriki 1954, 148) a je nositelem řady předarabských kulturních prvků v bydlení, odívání a stravě i řady předislámských prvků v lidové víře a náboženství, ve folklóru atp. Většina těchto specifických prvků podléhá v současné době změnám a mnohé z nich zanikají. Jedním z úkolů etnografie je tyto prvky odhalovat a vysvětlovat a nikoliv je přehlížet nebo dokonce popírat jenom proto, že se údajně pokusilo několik buržoazních badatelů zneužít zjištění o zvláštностech v kultuře Berberů a Arabů k nacionalistickým nebo dokonce i rasistickým cílům (Narody Afriki 1954, 147). Je jasné; že oba extrémny jsou stejně vzdáleny skutečnosti: 1. Neexistují v Tunisku ani „čistá“ berberská a ani „čistá“ arabská rasa a je otázka, zda první z nich existovala v době příchodu Arabů, protože Berberři se mísili s obyvatelstvem starších historických kolonizací i s černochoy, dováženými později ze súdánského pásma na práci (v jižním Tunisku nejsou negroidní typy vzácné); 2. Jazykové a kulturní, ale ani antropologické splynutí Berberů a Arabů v Tunisku nebylo tak dokonalé, aby nebylo možné identifikovat některé prvky původní, berberské na jedné a arabský přínos na druhé straně. Specifické arabské a berberské elementy je možno odhalovat jednak v dnešní kontaminované kultuře splynuvších etnik, jednak v pozůstatcích svébytné kultury jednotlivých etnik v oblastech jejich poměrně izolovaného výskytu. Tyto momenty mohou unikat badatelům v oblasti národohospodářství, snad i antropo-

geografie, popřípadě sociologie, ale nesmějí unikat etnografům, ba naopak, musejí stát v popředí jejich vědeckého zájmu, má-li etnografie odhalovat zvláštnosti v kultuře jednotlivých národů a nemá-li se stát z vědy pouhá žurnalistika.

Dnes žijí na území Tuniska již jen ojedinělé skupiny berberského obyvatelstva. V severním Tunisku jsou to zejména potomci Chrumirů, jejichž větší část žije na území alžírského Atlasu. Ojediněle žijí Berbeři v některých obcích zálivu Hammámet jihovýchodně od Zaghvánu, např. ve vesnici Tachrúma. Největší počet Berberů je soustředěn na jihu Tuniska, jednak na ostrově Džerba, jednak v horách na rozmezí středního a jižního Tuniska v oblasti šottů. Na sever od šottu al-Džarid je to kmen Hamáma v horách v okolí Gafsy, na jih od šottu al-Fadžadž sídlí několik kmenů o nevelkém počtu lidí. Tyto kmeny nejdéle v Tunisku vzdorovaly arabizaci. Staletý boj proti Arabům je vyzbrojil odvahou a houževnatostí, které uplatnili i v odporu proti francouzským koloniálním jednotkám. Jihotuniští Berbeři se sjednotili v konfederaci, která přijala jméno jednoho z kmenů — Vargháma (srov. Hubac 1948, 61), sídlícího jihovýchodně od pohoří Kusúr, zejména v okolí Medenínu a Metameru. Silným kmenem byli Matmáta, žijící podnes v pohoří Kusúr, hlavně ve stejnojmenné obci, obývané asi 5 tisíci lidí. Dalším členem berberského kmenového svazu byli Duvírové, obývající horskou část jižního území konfederace, zejména vesnice Duvírat, Kasr Dabbáb, Šeníní, Germessa a Fun Tatahuín. Tyto kmeny vedly statečný boj o svá územní práva s vojsky bejovými i francouzskými. Ne nadarmo bylo celé toto území vojenskou oblastí („territoire militaire“), obsazenou francouzskými trestními jednotkami (Reitz 1926, 172—173). Důvěrná znalost členitého terénu umožňovala Berberům úspěšně se bránit nebo skrývat v horách, popřípadě se stěhovat do pouště. To je činilo neporazitelnými. Početně jsou dnes tyto kmeny slabé, utrpěly dlouhým bojem, fyzickou specializací a kulturní degenerací, důsledky izolovanosti. Přesná čísla o počtu Berberů v jižním Tunisku neexistují. Odhad činí asi 50 tisíc lidí. Ve srovnání s počtem Berberů na území Alžírsko a Maroka žije Berberů v Tunisku mizivě málo. Přesto však nelze eliminovat jejich podíl na současném charakteru lidové kultury.

Nepočtenou, ale zvláště tam, kde došlo k jejich větší koncentraci, tvoří významnou složku obyvatelstva Židé. Největší počet jich žije ve městě Tunisu, kde se podílejí na řemeslech a obchodě. Nejvýraznější vliv Židů je však patrný v kultuře ostrova Džerby, kde k nim konvertovali i Berbeři, zejména v osobitých komunách Hára (ghetto) Kabíra a Hára Saghíra s proslulou synagogou La Ghariba u vesnice El Maj. Židé na Džerbě, jichž se nedotkla diskriminace za německé okupace této části Tuniska v době druhé světové války, odvozuji svůj původ od té skupiny Židů, která sem údajně přišla po destrukci jerusalemského chrámu asi v 6. století př. n. l. Tato tradice je živnou půdou každoročních velikonočních židovských poutí do Gharíby, na nichž se scházejí ortodoxní židé téměř z celé severní Afriky. (Atmosféru této pouti zachycuje krátký film

A. F. Šulce „Homérův ostrov“ z roku 1960.) Názory o původu a stáří tuniských Židů se velmi různí. Podle některých autorů přišli Židé většinou přímo z Palestiny, zčásti v 1. století, zčásti až v arabské periodě. Někteří jsou považováni za potomky Židů z Iberského poloostrova, kteří přišli v 16. a 18. století (Despois 1930, 81). Přestože na Džerbě konvertovali Berberé v mnoha případech k judaismu (srov. Laitman 1954, 32—38), udrželi si svoji kulturu, kterou Židé akceptovali. Jen ve velkých městech, zejména v Tunisu, se lišila židovská kultura v některých rysech poměrně výrazně od kultury Arabů a Berberů. Bylo to patrné zejména v oděvu, hlavně ženském (srov. Kühnel 1924, obr. 32), který se vyznačoval charakteristickými černými kuželovitými pokrývkami hlavy, přes něž nosily ženy přehozenu a pod krkem sepnutu bílou plachtu. Tento čepec, zvaný „kuffa“, lemovaný u žen z bohatších rodin zlatem, se dnes již téměř vůbec nevyskytuje. Židovky se od arabských žen odlišovaly hlavně tím, že nechodily zahaleny hajakem (Humbert 1896, 14, 29—30). Též v lidových obyčejích a obřadech, například svatebních, si uchovali Židé mnoho osobitých rysů. Symbióza židovství a islámu v Tunisku, zvláště pak na Džerbě, je neobyčejně zajímavá, protože je zdrojem mnoha různých projevů náboženského a kulturního synkretismu.

Od doby arabských invazí, o nichž byla řeč, došlo k větším násilným zásahům do struktury obyvatelstva na území Tuniska ještě dvakrát. (Je však nutno počítat také se značnou imigrací a emigrací, způsobovanou neustálým pohybem nomádského žilvu.) Byla to hlavně turecká okupace Tuniska od poloviny 16. století a intervence francouzských koloniálních vojsk v roce 1881. Tyto vojenské akce vytlačily poslední zbytky Berberů do hor a nejenže nepůsobily ke kulturnímu rozvoji země, ale právě naopak ji po všech stránkách pauperizovaly. Francouzská okupace neměla jen vojenský, nýbrž i hospodářský charakter. Znamenala velký příliv Evropanů, zejména Francouzů, ale též Italů, Malťanů apod., jejichž počet stoupl z 40 000 v roce 1881 na 173 000 v roce 1926 a 243 000, z toho 230 000 Francouzů, v roce 1948 (Despois 1930, 83; Hubac 1948, 43). Tento poměr se poněkud zmenšil po dosažení nezávislosti v roce 1956 a po ozbrojeném konfliktu v Bizertě v roce 1961, kdy velký počet Francouzů emigroval. Nicméně však i dnes je ještě jejich vliv dobře patrný, zejména v obchodě ve velkých centrech, hlavně v Tunisu, Bizertě, Súsu a Šáfákisu.

Celkem má dnes Tunisko asi 3 965 000 obyvatel při hustotě 24 obyvatel na 1 km² (v ČSSR 106 obyvatel na 1 km²). V hlavním městě Tunisu žije asi 410 000 obyvatel. Největší lidnatost je v okolí Bizerty, na jihovýchodní části mysu Bon, v okolí Súsu a na Džerbě, kde žije více než 250 obyvatel na čtvereční míli; mezi 190—250 obyvateli na čtvereční míli se pohybuje počet na úpatí hor Chrumírská, v okolí města Tunisu, v Sáhlu jižně od Súsu a na západních březích šottu Džaríd. Ve zbývající části severně od Velkého Hřbetu a v převážné části Sáhlu je lidnatost 100—190 obyvatel na čtvereční míli. Vnitrozemí střed-

ního Tuniska je hustěji osídleno jen v předhoří Atlasu — 70—100 obyvatel na čtvereční míli, zatímco ve stepi žije jen 40—70 obyvatel na čtvereční míli. V jižním Tunisku, s výjimkou Gabeského zálivu, kde je lidnatost 70—100 lidí na čtvereční míli, žije všude méně než 40 obyvatel na čtvereční míli (Laitman 1954, 9. O změnách poměrů svědčí srovnání se staršími přehledy, např. Despois 1930, 88). Pozoruhodné je to, že větší hustota obyvatelstva je kromě pobřežního pásu v horských oblastech, kde jsou životní podmínky vlivem klimatu příznivější, než v rozlehlých nížinných částech země, většinou bezvodých, pokrytých větším dílem stepí a pouští.

Geografické prostředí je bezesporu velmi důležitým činitelem ve vývoji a současném stavu osídlení Tuniska. Neovlivňuje jen hustotu, nýbrž i druh osídlení, a to zejména ve spojitosti s hospodářskými podmínkami obživy obyvatelstva. V podstatě jde o dva základní druhy osídlení: jeden z nich představuje obyvatelstvo usedlé (*sedentary peoples, sédentaires, a forest peoples*), žijící v oblasti Velkého Hřbetu, Tellu a Sáhilu, druhý představují stepní a horští polonómádi (*seminomads of the steppes a seminomads of the mountains*), kteří migrují v celé stepní oblasti Tuniska a dočasně nebo i trvale se někteří z nich počínají usazovat v horách, zejména v Daharu a v okolí Gafsy (Laitman 1954, 17—22 a mapa na str. 19). Nomádi, resp. polonómádi, jsou zčásti Berbeři, u nichž převládá tendence zdržovat se v horách, zčásti Arabové, kteří fluktuují ve stepích (Hubac 1948, 39. — Ne zcela právem bývají rozlišováni Berbeři od beduínů a beduíní ztotožňováni s Araby. Pojmy Berber a Arab jsou etnické, zatímco pojem beduín dnes označuje v severní Africe způsob zaměstnání, charakteristický původně pro Beduíny v Přední Asii a na Arabském poloostrově.).

Přestože pastevectví tvoří jednu ze základních složek zaměstnání obyvatelstva, není hlavním zdrojem obživy. Tím je dnes zemědělství, a to i přesto, že v některých oblastech Tuniska je na velmi nízké úrovni. Ostatně ani v nejpříhodnějších podmínkách v nejúrodnějších částech země, například v údolí Medžerdy, v Sáhilu aj., není zemědělství na vysokém stupni. Kromě latifundií, jež byly budovány a obhospodařovány francouzskými farmáři, nejsou pole obdělávána a sklizena strojně, nýbrž většinou velmi primitivními nástroji. Není bez zajímavosti, že míru primitivnosti oradel neurčují jen přírodní podmínky, ani jen rozdíly mezi jejich uživateli — usedlíky a polonómády. Typologicky jsou oradla dosti rozmanitá. Celodřevěná rádla se používají běžně v severní části země, zejména v horských oblastech. S koňským nebo kravským potahem se jich používá např. v okolí Bédži a obce Džabal Abjad v Tellu. Ve středním Tunisku v Sáhilu a na okraji stepi převládají rádla s železnou asymetrickou radlicí, tažená koněm nebo jednohrbým velbloudem (*dromedárem*). Tato oradla vyrábějí místní kováři, například v Masákinu a El Džemu. V okolí Sáfákisu se kromě velbloudů používá při orbě též osliho záprahu, avšak dále na jih ve stepní oblasti kolem Gabeské oázy převládá v potahu jen velbloud. Ovšem orné půdy směrem

k jihu ubývá a v oblasti na úpatí džabalu Dahar tvoří pole již jen ojedinělé ostrůvky v nedohledné polopoušti, porostlé trsy vyprahlé trávy. V pohoří Kusúr nepřekračuje rozloha jednotlivých osamělých poliček plochu několika desítek čtverečních metrů, obklopených dílem kamenitou, dílem písčnou pouští, která pokrývá celé skalnaté pohoří. Oslího a ještě hojněji velbloudího potahu se používá k orbě též na ostrově Džerba, kde se vedle celokovových oradel vyskytují rádlá dřevěná s kovovou radlicí. Ve většině případů se zapřahá k pluhu jen jeden velbloud, ale v některých oblastech, zejména tam, kde se na okrajích stepí zakládají nová pole, táhnou pluh v celině jeden, popřípadě i dva páry velbloudů (srov. Kühnel 1924, obr. 34). Celodřevěný pluh má zpravidla jen krátký silný hřidel, na jehož přední části je upevněno ráhno, z něhož vedou postraňky do udidla (srov. La Tunisie devant son avenir, 1956, 84).

Převážná většina orné půdy se v Tunisku osévá pšenicí a ječmenem. Ostatní obiloviny jsou v mizivé menšině. V některých místech na severním pobřeží a zejména na mysu Bon se využívá nejlepších půd k pěstování vinné révy, ale ve srovnání s Alžírskem je zdejší vinařství bezvýznamné. Mnohem důležitější místo v hospodářství i v životě lidu zaujímá pěstování oliv, datlí a korkových dubů. V Pobřežním Tellu se vyskytuje ve větší míře hlavně fernán, korkový dub; pokrývá velké plochy strmých strání Chrumírska, zejména v okolí kolonizačních obcí Bábúš, Ajn Draham (810 m), Les Chênes a Fernána na úpatí džabalu Bir. S kmene korkového dubu se loupá kůra ve velkých plástech do výšky 3–5 m odspodu; dorůstá za 8–10 let. Po vysušení a zpracování se vyváží do celého Středomoří i do zámoří. Práce s těžbou korku vykonávají jako vedlejší zaměstnání převážně místní obyvatelé, potomci Chrumířů, berberského kmene, který před nájezdy ustoupil z nížin do alžírské i tuniské východní části Malého Atlasu a před ovládnutím kraje Francouzi proslul loupežemi dobytka a přepady lidí. Od konce 19. století se Chrumířové věnují hlavně chovu dobytka a pracím v lesích.

Olivovníky se pěstují ve velkém hlavně ve středním Tunisku, ponejvíce v okolí Sáfákisu v Sáhilu, kde má jejich pěstování plantážní ráz. Vyskytují se i dále na jih, v Gabeském zálivu a ojediněle i v horách Kusúr, ale netvoří podstatnou část užitkového stromoví. Jen na Džerbě je olivovníků na půl miliónu, takže jsou počtem na druhém místě za téměř půldruhým miliónem datlových palem, jejichž výskyt se na území Tuniska omezuje hlavně na přechod ze středního do jižního pásma, zejména v oblasti velkých oáz (Gafsa, Nefta, Tozér, Gabes). Z hlediska etnografického je pozoruhodná organizace pěstování olivovníků a datlovníků a sklizně plodů. Na vysazování a pěstování olivovníků v Sáhilu se podílejí polonómádi, které ztráta pastvín a posléze i dobytka přiměla k tomu, aby se počali trvale usazovat, a nomádi, kteří jenom sezónně vypomáhají při různých pracích v sadech, většinou při sklizni oliv a datlí. „Mugharsí“, tj. nájemce sadu, vysadí olivovníky a nájemné za půdu, jakož i zálohu, kterou

od majitele sadu obdržel, splácí v naturáliích; tato forma se nazývá „mugarasa“ (srov. *Narody Afriki* 1954, 156; *Die Völker Afrikas* 1961, 182). Poněkud odlišnou formou vykořisťování je tzv. „musakát“, který spočívá v tom, že nájemce sadu nemá na něm podíl a je za svou práci odměňován jen částí úrody. Tato forma je rozšířena v Sáhilu a pod názvem „šerikat“ též na tuniské Sahaře. Odměna za práci v sadu činí při něm $1/5$ úrody (srov. *Sebag* 1953, 130). Šerikat je velmi dobře patrný v době sklizně: nomádi a polonomádi se v době dozrávání datlí a oliv usazují v bezprostředním okolí oáz a vesnic, dávají k dispozici svou pracovní sílu při sklizni a jako odměnu za práci dostávají 20 %, v některých případech však jen 10 % toho, co sklidili. Plody, zejména datle, suší nomádi na střeších svých stanů a uschovávají je na zimní měsíce. Šerikat představuje jednu z forem přechodu od kočovného způsobu života k usedlému.

Obdobná organizace jako v sadařství existuje i v zemědělství. V Sáhilu se nazývá „chammását“, ve stepních a pouštních oblastech „rebáa“. Spočívá v tom, že chammás, tj. felláh, uzavírá s majitelem pozemků ústní dohodu na 10 měsíců, tedy od setí do sklizně, podle níž dostává zálohu v penězích a zrní, kterou musí po žních splatit. Když na její zaplacení nemá, musí zůstat dál ve službách majitele pozemků a vykonávat různé domácí práce (*Narody Afriki* 1954, 155). Chammás pracuje zpravidla za $1/5$, ale často i jen za $1/7$ až $1/10$ sklizené úrody (*Die Völker Afrikas* 1961, 184; srov. *Sebag* 1953, 129). V zemědělství, které zaměstnává 70 % tuniského obyvatelstva, mají tyto vykořisťovatelské formy dnes již podstatně menší význam než ještě v nedávné minulosti, kdy patřila většina půdy francouzským latifundistům, šlechtě, islámskému duchovenstvu a tuniské buržoazii. Jejich podíl na majetnictví půdy se od roku 1956 neustále zmenšuje.

V zemědělství a sadařství převládají dosud velmi primitivní pracovní způsoby. Zostatlé jsou například i způsoby zavlažování půdy, na němž do velké míry závisí výsledek celoroční práce. Na rozdíl od Egypta, kde k tomuto účelu slouží řada různých, podmínkám přizpůsobených zařízení (šadúf, sákija, Archimedův šroub) a kanálů, používá se místy v Tunisku jen soustav nehlubokých brázd a několika málo typů studní. Brázdami se v Sáhilu, například v okolí Masákinu, rozvádí voda za deště po rozsáhlých latifundiích a sadech. Podobně se rýhami svádí srážková voda na miniaturní pole v pohoří Dahar na Sahaře; aby se voda udržela na terasovitých poličkách, je každé z nich na spodní, spádové straně ohrazeno nízkou kamennou hrází. V těchto oblastech Tuniska, kde dochází často k půdní erozi vlivem velkých srážek, například v Chrumírsku, kde byl místy lesní porost částečně zničen francouzskou dělostřeleckou palbou z Alžírsko, byly vytvořeny terasovité záseky do devastovaných svahů, aby se zabránilo splachování orné půdy. — Co se týče typologie studní, je v Tunisku zcela odlišná od Egypta. V severním a severozápadním Tunisku jsou zastoupeny v podstatě dva typy: první jsou kašny, jež se vyskytují hlavně v Chrumírsku,

kde jsou zásobovány vodou pomocí gravitačních vodovodů. Některé tyto vodovody ústí do nízkých dlouhých koryt z kamene, sloužících k napájení dobytka. Druhý typ představují studny s kruhovou kamennou podezdívkou a dvěma zkříženými oblouky, na nichž je zavěšena kladka, jíž se vytahuje pomocí zavěšené nádoby podzemní voda. Tento typ je rozšířen v celé podhorské oblasti severního Tuniska. V okolí Bédži jsou tyto studně většinou na samotách, v okolí St. Cyprienu a Medžez al-Báb jsou veřejné studně na návších; vodu těží ženy a odnášejí ji většinou ve velkých hliněných amforách na rameni. Ve středním Tunisku jsou kruhové studně vesměs s betonovou podezdívkou, na níž je železná konstrukce ve tvaru komolého kužele, na jejíž horní straně je zavěšena kladka. Vodu z velké hloubky tahá lanem kůň, velbloud nebo několik žen. Staré studny tohoto typu, zv. „nórija“, jsou roztroušeny po polích, kde z nich váží vodu převážně dobytek. Voda, vytahovaná hliněnými nebo koženými nádobami, se vylévá přímo do polí. Čtvrtý typ studní se nachází v okolí Sáfákisu, v jižních oblastech Tuniska a na Džerbě: podezdívka, většinou zděná nebo kamená, má tvar uzavřené podkovy, na ní jsou po stranách dva stupňovité pilíře, mezi nimiž je na trámčích zavěšena kladka, v mnoha případech celodřevěná. Vodu těží pomocí lana velbloudi a ještě častěji ženy. Na Džerbě je těchto studní asi tři tisíce.

Mezi velmi staré přežitky v tuniském zemědělství patří některé pracovní nástroje. Kromě starých typů oradel, o nichž už byla zmínka, jsou to některé druhy srpů, odpovídající římským typům, známým pod jmény falx, messoria a stramentoria (Brulard 1885, 23), a hlavně pozoruhodné druhy náradí na mlácení obilí. Je to jednak „džarúša“, jednak „karrita“ (srov. Sebag 1953, 128). Džarúša není nic jiného než římské tribulum, resp. bulharská dikanja, tedy jev mediteránního charakteru. Je to asi 60–80 cm široká plochá sanice, na jejíž spodní straně jsou upevněny ostré zlomky křemene; dobytek táhne džarúšu po rozestřené obilí a vydroluje tak zrní. Na stejném principu je založena karrita, která zase má obdobu v římském válcí, zvaném plaustellum. Kromě toho se v Tunisku vyskytují obdobné sáně na mlácení obilí jako v Egyptě, a to pod názvem „núreg“. Římské vlivy v tuniském zemědělství prozrazují nejen některé druhy náradí, nýbrž i jejich názvy. V berberštině se např. latinské iugum, jho, jařmo, nazývá „tajúga“ (Narody Afriki 1954, 94). I některé názvy součástí lisu na olivový olej jsou latinského původu a přes berberské jazyky přešly do současné arabštiny.

Velký význam má v hospodářství země i ve způsobu obživy lidu chov dobytka. Na území Tuniska jsou běžné dvě hlavní formy: podomácký a kočovný způsob chovu. Podomácký chov je v převaze u usedlého obyvatelstva v Tellu a Sáhilu, v polopoušti převládá podobně jako ve stepi nomádký chov. Těžištěm je chov ovcí a koz, částečně též velbloudů, oslů a koní. Ve většině případů chovají však polonomádi velbloudy, muly, osly a jiná tažná zvířata hlavně

k přenášení nákladů. (Např. v pohoří Munšár severozápadně od Bédži jsme se setkali s nomády, kteří hnali stádo asi 300 ovcí a všechny své polěby včetně zásob pitné vody měli naloženy na dvou dospělých velbloudech a jednom mláďeti, na mulách atp. Byla to velká skupina mužů, žen a dětí.) Velbloudi se v Tunisku i v ostatních zemích severní Afriky nevyskytují příliš dlouho. Původní obyvatelé těchto zemí je neznali. Soudí se, že velbloudi byli do atlaských zemí přivedeni na počátku římské císařské doby (Schmitthenner 1924, 159), přibližně tedy na přelomu letopočtu, a to z Arabského poloostrova.

Nomadismus patří bezesporu k nejpozoruhodnějším projevům současné lidové kultury Tuniska. Geograficky se dá jen stěží vymezit, protože nomádi a polonomádi migrují hlavně ve stepních oblastech středního Tuniska, ale pronikají hluboko do pouště na jihu a též do horských oblastí Atlasu. Z tohoto hlediska je rozlišování polonomádů na stepní a horské (Laitman 1954, 17 n.) problematické, protože v případě Daharu nejde o lokální transhumance, nýbrž o to, že polonomádi jsou zde v zimních měsících usedlí, ale po většinu roku migrují se stády ve stepích středního Tuniska. Tito polonomádi pasou ponejvíce ovce a na jihu v polopoušti též ve velké míře kozy. V Tunisku připadá na 4 mil. obyvatel 1,5 mil. koz a 3 mil. ovcí. Nepříznivé přírodní podmínky, např. zima, deště, nedostatek pastvin apod., a epidemie způsobují občas velké ztráty na dobytku. Katastrofální následky mělo i sjednocování miliónů hektarů půdy po francouzské okupaci, což zamezilo nomádům přístup do tradičních pastvin (Die Völker Afrikas 1961, 177). Mnozí kočovníci se tak proletarizují a jsou nuceni pracovat buď za naturální odměnu u majitelů stád nebo v zemědělství a sadařství za velmi tvrdých podmínek. Část nomádů odchází v posledních letech za prací do měst a jejich bezprostředního okolí. Ostatně i ti polonomádi, kteří vlastní stáda, musejí za jejich pastvu platit majitelům půdy nájem, zvaný „ašába“ (Hubac 1948, 38), na který často výnos ze stáda nestačí a tato okolnost nutí polonomády, aby si přivydělávali sběrem halfy a jejím zpracováním. Tak pronikají do naturálního hospodářství poznenáhlu peníze. O nízké životní úrovni kočovníků svědčí výsledky ankety E. Burneta z let 1937—1938: měli jen 190—400 kalorií denně, zatímco v zemědělství připadalo v té době na osobu 2400 kalorií denně (cit. podle Die Völker Afrikas 1961, 204. Pro srovnání je třeba uvést, že u nás spotřebuje těžce pracující 5000 kalorií denně). Neustálé zhoršování podmínek nomádů vedlo k jejich usazování i v těch oblastech, které jsou zdánlivě pro zemědělství naprosto nevhodné. Tak se hranice nevýnosného zemědělství posunula značně na jih.

Otázka poměru zemědělství a chovu dobytka v dějinách tuniského lidu je velmi složitá. Řada okolností nasvědčuje tomu, že zemědělství bylo důležitým zdrojem obživy, ale nelze vyloučit, že i chov dobytka byl u berberského obyvatelstva vyspělý již před příchodem nomádských Arabů. První arabská invaze měla jen vojenský charakter a nezanechala patrně hlubších stop ve způsobu

obživy lidu. Ostatně je otázka, zda druhá arabská invaze způsobila převrat ve způsobu obživy, když je známo, že již před ní existoval v atlaských zemích kočovný chov dobytka, který se od arabského příliš nelišil a brzy s ním zcela splynul. Negativně působila arabizace hlavně na další rozvoj zemědělství, který zpomalila a snad i zabrzdila. Důkazem absence zemědělství u Arabů v atlaských zemích je mj. i to, že dnešní zemědělská terminologie je do velké míry převzata z berberských dialektů, které zase zprostředkovaly řadu slov latinského původu. Teprve s úpadkem chovu dobytka v posledních desetiletích nabývá zemědělství stále více na významu. Pozoruhodné jsou přechodné formy od nomadismu k uselému způsobu života. Vedle postupného přechodu k zemědělství jsou to hlavně přesuny polonomádů k centrům pěstování oliv a datlí a ke střediskům obchodu, pozvolna vznikajícího průmyslu a nerostné těžby. Na obrovských rozlohách středotuniské stepi vznikají drobná pole, na nichž se pěstuje pšenice aj. obiloviny. Tak se postupně polonomádské obyvatelstvo středního a jižního Tuniska trvale usazuje a definitivně opouští tisíciletý způsob života svých předků.

Zdrojem obživy části obyvatelstva při mořském pobřeží je rybolov a lov mořských hub. Rybáři jsou ponejvíce soustředěni kolem pobřežních měst, na ostrovech Kerkena a na Džerbě, zvláště ve vesnici Adžim. Přestože rybářů je asi 11–15 tisíc, nemá rybolov velký význam v národním hospodářství, protože je technicky na velmi nízkém stupni (srov. Ivanov 1959, 52). Mořská houba se rovněž loví primitivními prostředky: buď se napichuje z člunu na pětizubou osť zvanou „kamaka“, nebo ji loví potápěči ve větších hloubkách, kde je kvalitnější.

Nezbytnou složkou hospodářství je obchod, který se v Tunisku provozuje od forem nejprostších až po rozvíjející se obchod zahraniční. Na venkově je dosud běžný obchod výměnný. (Např. ve vesnici Džabal Abjad nedaleko Tabarky jsme viděli trh, na který se sjížděly stovky lidí z širokého okolí. Po úzkých chodnicích sestupovaly z hor ženy s dětmi na zádech a s nákladem produktů, po silnicích jeli muži a ženy na oslech a mulách, naložených obilím. Trh byl větší než celá vesnice. Zvířata nechávali lidé před vesnicí, kde rozkládali po zemi zemědělské produkty, na hromady skládali vejce, nabízeli drůbež a dobytek. V centru vesnice byly rozestaveny stany se zbožím, stohy halfy apod. Nebylo možno postřehnout, co kdo a od koho kupuje a bylo zřejmé, že šlo v mnoha případech jen o výměnný obchod. Podobné trhy je možno vidět i na mnoha jiných místech Tuniska.)

Centry obchodu jsou velké vesnice a města, jejichž střed tvoří tzv. „súky“, což jsou stejná tržiště jako ta, jež nesou ve východním Středomoří název bazary. Tuniské súky se od egyptských bazarů liší hlavně tím, že jsou zpravidla specializované. Největší je súk ze 12. století v arabské čtvrti Tunisu, která se jmenuje — podobně jako i v jiných tuniských městech — „medína“, na rozdíl od

židovské čtvrti, zvané „malláh“, a opevněné rezidence „kasbah“. Súky měly vedle obchodního významu obecnější význam hospodářský, protože byly a dosud ještě jsou středisky řemeslné výroby, ovšem jen ve městech. Zprostředkovávají nejen obchodní styk venkova s městem, ale společenský styk vůbec. Podle některých autorů se v súkách a mešitách mobilizoval lid, zemědělci, nomádi a řemeslníci, k odboji proti kolonizátorům (srov. Die Völker Afrikas 1961, 202). — Súky mají pozoruhodnou dispozici. V Tunisu tvoří jejich fixní střed největší městská mešita az-Zajtúna (olivová). Kolem ní se rozvětvují uzoučké uličky, vesměs sklenuuté valenou klenbou s čtvercovými světlíky, která chrání súky před povětrnostními vlivy, zejména před horkem. Jednotlivá křídla súků jsou specializovaná: je zde súk sedlářů, obuvníků, voňavkářů, vlny a látek, ovoce, kobereců, kovotepců a zlatníků, tkalců, krejčích atd. Podobné, avšak menší, jsou súky i v jiných tuniských městech.

Do tuniského vnitřního obchodu začala pronikat po francouzské okupaci Tuniska zařízení evropské povahy, z nichž dodnes působí např. Magasin général v Tunisu, jednotkový obchod Monoprix v Súsu, prodejny fy Baťa v mnoha městech, i menších, např. v Súk al-Arba (označení měst slovem súk znamená obvykle den konání trhu, např. Súk al-Arba — středeční trh, Súk al-Chamis — čtvrteční trh apod.), v posledních letech benzínová čerpadla a servisy firmy Shell atp.

Pro vnitřní i zahraniční obchod má velký význam existence některých specializovaných řemesel, např. kovotepectví v Tunisu, výroba ručně vázaných kobereců v Kajruánu a v oázách Gabes, Nefta, Gafsa aj., hrnčířství na mnoha místech země, např. v Nabélu, na Džerbě apod. Na rozvoji kovotepectví a zlatnictví v Tunisku mají velký podíl Židé, Řekové a Italové, kteří podnes tato řemesla mocensky ovládají. Světově je proslulá výroba kajruánských kobereců, jež je dnes z velké části soustředěna v místních družstvech (Cooperative de transformation le laine en tissage et filage), kde pracují ponejvíce mladé dívky. Jejich vysoce kvalifikovaná práce je velmi nízko oceňována. V těchto dílnách se zhotovují koberce podle starých tradičních vzorů, zatímco do podomácké výroby stále silněji proniká nevkus, diktovaný požadavky zahraničních turistů. Staré vzory jsou vesměs drobné a barevně střídmé (bílá, okrová, hnědá, šedá, černá), zhotovované zpravidla z nebarvené, přírodní vlny ovčí a velbloudí. Nové vzory jsou rozměrné a barevně křiklavé (červená, zelená, modrá), zhotovené z barvené vlny horší kvality. Velká sbírka starých kajruánských kobereců je soustředěna v tamním nově zřízeném muzeu kobereců. — Hrnčířství je v zemi obecně rozšířeným řemeslem, ale dosahuje mimořádné výše zejména v obci Nabél na mysu Bon a v Gellále na jihu Džerby, kde pracují diplomovaní hrnčíři s výsadními právy pro vývoz zboží do zahraničí. Zajímavým způsobem zpracovávají hlínu: hnětou ji rothama ve velkých „koláčích“ na volném prostranství (srov. Eparvier 1946, 84). Nádobu se zhotovují na kruhu s ručním nebo nožním

pohonem; vypalují se olivovým dřevem ve speciálních podzemních pecích. Produkce je pozoruhodná hlavně tvarově. Kromě běžného hrnčířského zboží v ní převládají různé velké amfory na tekutiny (vodu, olej), obilí, datle apod., s prokazatelně řeckým vlivem. Největší z nich se používají k dopravě a uschování vody; jsou to až 80 cm vysoké amfory s velmi úzkým dnem, takže nemohou být na zemi volně postaveny, nýbrž musejí být zavěšeny v koších nebo zatknuty do písku. V koších se většinou dopravují na oslech nebo na mulách, a to tak, že se zavěšují po dvou vedle sebe po obou stranách hřbetu zvířete. Pozoruhodná je též malovaná keramika, běžná na trzích v Súk al-Arba, v Kajruánu, v Humat Súku na Džerbě aj. Jsou to jednak užitkové nádoby, jednak okrasné předměty pro vývoz (amfory, hliněné bubny apod.).

Vcelku je úroveň tuniského hospodářství velmi nízká, což se v důsledcích projevuje i v mnoha dalších odvětvích lidové kultury a způsobu života lidu. Poměrně spolehlivým ukazatelem hospodářské úrovně v jednotlivých oblastech je způsob bydlení. Na území Tuniska se v něm střídá tolik různých forem a jeho úroveň je tak rozmanitá, jako málokde jinde. Ponecháme-li stranou různé dočasné přístřešky, jakých např. v Sáhilu používají hlídači olivových sadů, nacházíme v Tunisku několik velmi primitivních forem bydlení.

Nejpozoruhodnější formou bydlení je bezesporu existence zemních obydlí na několika místech jižního Tuniska. O výskytu těchto skalních a zemních obydlí svědčí již ve starověku množství antických historiografů a cestovatelů. Obvykle se cituje Herodotova zmínka o tom, že saharský kmen Garamantů pronásledoval na čtyřspřezích etiopské Troglodyty (Herodotos IV, 183). Tato zmínka je sice nejznámější, ale ve srovnání se svědectvími dalších antických autorů, které byly dosud neúplněji shrnuty K. Jahnem (Paulys RE 1948, 2497—2500), je velmi kusá. Většina dalších zpráv potvrzuje nepřilíš přesnou lokalizaci Herodotových Troglodytů do Etiopie a některé z nich kladou sídla Troglodytů do blízkosti historicky známých míst na pobřeží Rudého moře. Vcelku z nich vyplývá, že pod jménem Troglodytů se v dílech antických spisovatelů skrývá velký počet etnicky heterogenních skupin lidí na nízkém vývojovém stupni v různých lokalitách Středomoří a Černomoří, Malé a Přední Asie, severní Afriky apod. Ostatně i jméno dala Troglodytům antická literatura nikoliv podle jejich etnického původu a příslušnosti, nýbrž podle způsobu života (Troglodytai, resp. nespr. Troglodytai z „troglé“ a „dyó“, tj. jeskyně, jáma a spustili, ponořili — viz Paulys RE 1948, 2497). Proto je obtížné spojovat Troglodyty z některých antických zpráv s určitými geografickými oblastmi, pokud není lokalizace výslovně uvedena nebo naznačena na příslušném místě zprávy. Pro možnost lokalizace Herodotových Troglodytů na území dnešního jižního Tuniska svědčí nejlépe Pomponius Mela, který klade vedle sebe od východu Garamanty, Augily (dnešní oáza Audžila leží jižně od východního pobřeží Velké Syrty) a Troglodyty (Mala I, 23) a shoduje se s Herodotem v tom, že Troglodyté se živí hady (Mala I, 44; Herodotos

IV, 183). Též C. Plinius Secundus klade Troglodyty 11 dní na západ a pak 7 dní na sever od Velké Syrty (C. Plinius Sec. V, 34). Otázka přesné lokalizace, o níž byla vyslovena řada domněnek, je složitá a pro výklad současného výskytu zemních obydlí nesmírně důležitá, protože je dokladem starobylosti a územní rozlehlosti jednoho z nejprimitivnějších způsobů života původního severoafrického obyvatelstva.

Od konce minulého století věnovala tuniským zemním obydlím pozornost řada cestovatelů a badatelů. Tyto zprávy a popisy mají různou hodnotu a v některých tvrzeních se rozcházejí (Letourneux 1887, Traeger 1906, Karutz 1907, Macquart 1906 aj.). Nicméně však všechny napomáhají vytvořit obraz o současném rozšíření skalních a zemních sídel a částečně též o jejich historickém vývoji. Velmi pozoruhodné údaje o obyvatelích zemních obydlí snesl ve svých pracích dánský cestovatel Daniel Bruun (viz zprávu v čas. Globus 1889, 104, a zejména Bruun 1898).

V jižním Tunisku, kde se vyskytují zemní sídla převážně, je jejich typologie rozmanitější než na jiných severoafrických územích. V podstatě jsou tu dva typy těchto obydlí. Na severu pohoří Dahar jsou to obydlí dlabaná vertikálně do půdy, hlíny nebo skály, na jihu tohoto pohoří jde většinou o horizontálně dlabaná obydlí do skály. Tento druhý typ je obvyklý i jinde než v Tunisku. Jeho zárodek je možno spatřovat v pravěkém obývání jeskyní a skalních převisů, jež se ostatně dochovalo ve vnitrosaharských pohořích podnes (Lhote 1958, passim). V Tibesti a Ahaggaru se tato forma bydlení nemohla podstatně zdokonalit, protože obyvatelé vedli a jejich potomci — dnešní Tuaregové — dosud vedou kočovný život, při němž neustále mění místa pobytu a s tím i obydlí. Proti tomu berberské kmeny severní Afriky jsou polonómádské, to znamená, že po období transhumance se vždy vracejí do svých stálých sídel. Proto budují skalní a zemní obydlí v relativně dokonalejších formách než nomádi. Nevyužívají jen jeskyní, nýbrž hloubí obydlí ve skalách, popřípadě k nim přistavují vnější část z kamene. Tento typ skalních obydlí je rozšířen hlavně v Maroku, v Alžírském Atlasu v pohoří Aurás a v Tunisku v jižní části džabalu Dahar v obcích Fum Tatahuín, Duvírat (srov. Despois 1930, 66), Seníní, Germessa (Karutz 1907, 229—234) aj., v horách v okolí Gafsy v obci Sened, ale též na rozhraní středního a severního Tuniska v zálivu Hammámet v obci Tachrúma, ležící jižně od Zaghvánu, kde však slouží skalní šachty převážně jen jako obilnice (Reitz 1926, 44). Místy se tento typ obydlí vyskytuje i na úpatí severní části pohoří Dahar, ale netvoří tam celé obce a osady, nýbrž je zastoupen jen jednotlivými roztroušenými obydlími podél komunikací. — Jiný typ podzemních obydlí je znám ze severní části Daharu, zvané hory Kusúr. Jeho nejbohatší výskyt je v obci Ka'fa Matmáta, nesoucí název místního berberského kmene. Matmáta leží na náhorní plošině, která tvoří severní okraj Sahary. Zvláště terén, zvrásknený místy roklínami nebo homolovitými kopci, náleží geologicky druho-

hornímu křídovému období. Jeho povrch je kamenitý a písčítý, téměř úplně pustý; na rozdíl od nedaleké jihotuniské a středotuniské stepi, porostlé keřovitými trsy trávy, neroste v pohoří Kusúr bez umělého zásahu téměř nic. Spora-dický porost kolem sídel tvoří ojedinělé nebo seskupené datlové palmy a olivovníky, na příhodných místech jsou malá políčka pro pěstování obilnin, hlavně tvrdé pšenice. Přírodní podmínky brání rozvoji všech způsobů obživy, jejichž existence je závislá na dostatku vody. Matmáta má sice poměrně dost velké množství srážek, ale jsou neperiodické a nerovnoměrné. Např. v Chrumírsku na severu Tuniska spadne ročně 1576 mm, v oáze Tozér jen 93 mm; v Daharu činí srážky 134–248 mm, tedy přibližně tolik, jako ve středním Tunisku v Sáhilu, ale pedologické podmínky a nedostatek vodních ploch činí tato jižní teritoria sterilními (srov. Sebag 1953, *passim*). Pro pěstování stromů je půda pouště příhodná, ale chybí jí pravidelná vláha. Ostatně zemědělství a pěstování datlových palm a olivovníků nejsou jedinými zdroji obživy obyvatel Matmáta. Provozují se vedle domácího i kočovného chovu dobytka, ovcí a koz, přičemž větší význam má zemědělství jen u malého procenta dnes již usedlých obyvatel, podružný význam má u seminomádů. Zemědělské půdy je v pohoří Kusúr mizivě málo. Jsou to často sotva patrná políčka o nepravidelných tvarech a o ploše sotva několika desítek čtverečních metrů. Na náhorní plošině jsou rozměrnější, ve strmých údolích na svazích hor jsou vklíněna mezi prudké srázy a na spodní straně zpevněna nízkými valy, které zadržují vodu při srážkách a zároveň brání odplavování ornice. Na plochách těchto políček jsou vysazeny dva tři olivovníky nebo datlové palmy. Irrigačních zařízení, běžných v zemědělských oblastech severní Afriky, tu není. Obdobně u ostatních troglodytů jsou zavodňovací systémy téměř neznámé a nemají tu opodstatnění, protože povrchové vody je naprostý nedostatek a spodní voda je příliš hluboko. Podle Laitmana se užívá speciálního systému, zvaného „dam“ a bohužel nepopsaného, u skalních obyvatel v okolí Gafsy (Laitman 1954, 23) a v obci Ka'fa Matmáta budují si při obydlích zvláštní cisterny na jímání atmosférické vody (Karutz 1907, 205).

Zemní obydlí v Ka'fa Matmáta tvoří 5–12 m hluboká šachta, která má v průřezu buď tvar kruhu, nebo v rozích zaobleného čtverce či obdélníku. Nepravidelnost půdorysu je zřejmá nejlépe z leteckého snímku (viz Eparvier 1946, 117). Na dně šachty jsou v jedné nebo dvou, ve výjimečných případech i třech rovinách vchody do jednotlivých, často navzájem nespojených místností, a ústí tu podzemní vchod do obydlí, který tvoří šikmo vyhloubená chodba, vedoucí do obydlí zpravidla z nedaleké přirozené nebo umělé prohlubně v okolním zvlněném terénu. V některých případech má tato chodba výšku dospělého člověka, tj. asi 170–180 cm, většinou je však nižší, někdy jen průlezná, vysoká jen 150 cm a široká 1 m; dlouhá je podle potřeby 8–15 m. Její počátek a konec jsou mnohdy zpevněny zdívkou z kamene, aby se po deštích nesesouvaly.

Šachta má v průměru 5–10 i více metrů. Její dno tvoří dvůr, na němž se

vykonává většina domácích a řemeslných prací. Je obklopena věncem místností (srov. Traeger 1906, 103). I ta nejchudší obydlí mají primitivní kuchyni, místnost pro ženy a děti, ložnici pro muže a chlév pro domácí zvířata a drůbež. Kuchyni tvoří v mnoha obydlích jen výklenek ve stěně šachty, ve kterém je otevřené ohniště, z něhož buď volně nebo komínem vydlabaným v zemině odchází kouř. Kuchyňské nádobí je velmi prosté — několik měděných a litinových nádob, staré plechovky od konzerv a neglazovaná keramika. Poblíž kuchyně je vydlabána zásobárna. V ní nebo na dně šachty je uloženo obilí ve velkých nádobách, pletených z halfy. Ložnice jsou vybaveny palandami s ručně tkanými pokrývkami a v některých případech též importovanými železnými nebo dřevěnými postelemi s lůžkovinami z bavlny apod. Zvláště pečlivě jsou v některých obydlích vybaveny pokoje pro hosty s barvotiskovými obrázky a zrcadly na stěnách. Ve většině obydlí se vykonávají na dvoře na dně šachty i specializované řemeslnické práce, ale výjimkou nejsou ani zvláštní místnosti, zařízené ke speciálním úkonům, např. ke tkaní rohoží nebo textilií či k lisování olivového oleje. Velikost podzemního obydlí, počet místností a jejich vybavení se liší podle charakteru terénu, majetnosti a sociálního postavení obyvatel apod. Nejvýrazněji se odlišovala obydlí šejků a bohužel literární popisy v mnoha případech vycházejí z jejich poznání a vydávají je v některých případech za typické (Karutz 1907, 203; Reitz 1926, 154—155; Bruun 1898, 101—107).

Opracování stěn šachty i místností je v některých obydlích více, jiných méně dokonalé. Většina šachet má však stěny natolik hladké, že jsou neschůdné. Tento moment bývá uváděn jako jedna z předností zemních obydlí s odůvodněním, že jsou tak zabezpečena proti lupičům, popřípadě v něm bývá spatřován i důvod vzniku těchto podzemních obydlí, zatímco klimatické podmínky jako genetický činitel jsou považovány jen za nositele tradice tohoto typu obydlí do současnosti (Traeger 1906, 106, 112—113). Proti názoru o obranném charakteru zemních obydlí v Kaša Matnata se rázně staví Karutz, který správně vyvrací domnělé možnosti obrany v tomto typu zemních obydlí tím, že obyvatele bylo možno nechat vyhladovět nebo vést při obklíčení totální útokem vhodem i otvorem šachty (Karutz 1907, 205); kloní se k názoru, který ostatně vyslovovali sami obyvatelé zemních obydlí, že totiž primární pohnutkou ke vzniku tohoto typu byly klimatické podmínky, popřípadě též levnost na rozdíl od zděných staveb (Karutz 1907, 204). Výhodnou vlastností podzemních obydlí je bezesporu to, že v saharském létě chrání před horkem a v době podzimních větrů (Samum, sirocco) jsou jejich obyvatelé dokonale chráněni před písečnými mračky. Tyto výhody jsou však iluzorní, protože nemohou vyvážit mnohem větší počet a závažnost záporů tohoto primitivního způsobu bydlení: obydlí jsou temná, nedostatečně větraná, žijí v nich společně lidé se zvířaty, má do nich snadný přístup hmyz apod. Rozhodně to nejsou obydlí dokonale snesitelná, jak je charakterizují někteří badatelé (Laitman 1954, 23). Ostatně i nehostinný, bezvodý, bezlesý a ne-

úrodný terén je z hlediska našeho způsobu života neobyvatelný. Nicméně neobjasněna zůstává zatím otázka relativně dobré úrovně zdravotní, hygienické i kulturní u obyvatel pohorí Kusúr. Bez ohledu na třídní diferenciaci, která se projevuje hlavně rozměrností a interiérovým vybavením obydlí, je možno u zdejších obyvatel konstatovat větší smysl pro čistotu obydlí a oděvu než v jiných, mnohdy bohatších oblastech Tuniska. I fyzické vzezření obyvatel svědčí o jejich smyslu pro životosprávu a osobní hygienu.

O vzniku zemních obydlí na jihu Tuniska panují vesměs jen domněnky, z nichž některé, zejména ty nejautoritativnější, jsou zjevně nesprávné. Je to například tvrzení, které vylučuje možnost kontinuity mezi výskytem zemních obydlí podle zpráv antických autorů a jejich dnešní existencí. Podle tohoto názoru, vysloveného v základní příručce o etnografii Afriky, je dnešní výskyt zemních obydlí v jižním Tunisku důsledkem koloniálního režimu a je projevem pauperizace, popřípadě proletarizace obyvatelstva, zejména horníků ve fosfátových dolech v okolí Gafsy (Die Völker Afrikas 1961, 208). Není pochyb o tom, že francouzský kolonialismus způsobil Tunisku i za krátkou dobu svého trvání velké hmotné ztráty na přírodním bohatství, že činil politické i hmotné příkoří tuniskému lidu, brzdil rozvoj jeho kultury a civilizace, v posledních letech ne jednou krvavě zasáhl proti národně osvobozenkému boji, ale rozhodně nebyl příčinou budování zemních obydlí, která nemohla vznikat z vnějších příčin v době francouzské koloniální vlády, jež se v Tunisku datuje od roku 1881, tedy od doby, kdy už dávno zemní obydlí existovala v téměř stejné formě a rozsahu, jak je jen o málo později popsali citovaní autoři (Letourneux 1887, Traeger 1906, Macquart 1906, Karutz 1907 aj.). Vždyť jejich popisy skalních a zemních obydlí na území jižního Tuniska se až na několik detailů podivuhodně shodují i s dnešním stavem. Je tedy výklad o důvodech vzniku dnešních obydlí aprioristický a vulgarizuje složitost základní etnografické problematiky, protože nepřihlíží ke genezi vykládaného jevu, nezkoumá ho vývojově, historicky, ani komparativně, nýbrž staticky a izolovaně, tedy nevědecky. Konečně není nedůležité a nezajímavé podotknout, že jádro primitivního způsobu bydlení v podzemních obydlích leží na území Tuniska zcela mimo oblast jakýchkoliv dolů a průmyslových podniků, takže spojovat výskyt zemních obydlí s pauperizací obyvatelstva v souvislosti s přechodem jeho části do práce ve fosfátových dolech je nesmyslné. Tyto doly se vyskytují jen v jedné oblasti kolem Gafsy, kde je zemních obydlí ve srovnání s Daharem nepoměrně menší počet. Všechno nasvědčuje tomu, že zemní obydlí v Tunisku jsou jevem tradičním a nikoli inovací. Tím ovšem není řečeno, že by tato tradice nebyla mohla být několikrát přerušena. Bez předchozí existence těchto typů obydlí byli by je stěží začali budovat na konci minulého století. Podíl proletarizace obyvatelstva na existenci nynějších zemních obydlí v důsledku koloniálního režimu není tedy aktivní, nýbrž pasivní: materiální podmínky, v nichž lid v koloniálním období žil, nevytvořily,

nýbrž jen konzervovaly některé staré, přežitkové životní formy. Důkazem starobylosti zemních obydlí je konečně jejich územní rozšíření v Egyptě, Libyi, Tunisku, Alžírsku i Maroku (srov. Jeřábek 1964, *passim*).

S nomádkým způsobem života je spjato několik typů přenosných primitivních obydlí. Jsou to jednak pletené přístřešky z větví a ze slámy, resp. z trávy, jednak různé druhy stanů. Ve středním Tunisku jsou nejrozšířenější tzv. „gurbí“. Jsou to nadzemní obydlí pletená z větví, roští, slámy, trávy apod., popřípadě kombinovaná u nepřenosných chýší se zdíkem z kamene nebo omazaná hlínou. Typ přenosný, zhotovený z větví, halvy a palmových listů, zvaný též „kib“ (srov. Sebag 1953, 186; *Narody Afriky* 1954, 160; *Die Völker Afrikas* 1961, 208 aj.), je rozšířen nejvíce ve stepi a poblíž oáz. V saharských oázách převládá „dariba“, stavěná z palmových kmenů, a „nuála“, tj. gurbí kónického tvaru a okrouhlého půdorysu z větví a ze slámy; typologicky se blíží nejvíce súdánskému typu okrouhlé chýše. V oázách bývají „gurbí“ mnohdy omazané hlínou. Vesměs jsou to jednoprostorová obydlí o ploše do 10 m², opatřená dveřmi a někde malým střešním otvorem pro odchod kouře. Komíny a okna gurbí nemají. Na jejich stáří se usuzuje na základě popisu Sallustiova, který je označil jako *mapalia* (lat. *magalia* — chýše). V jejich velikosti, kvalitě stavby a vybavení se zpravidla odráží majetnost obyvatel (srov. Despois 1930, 76).

Přechodný typ od přenosných gurbí, obývaných nomády, ke zděnému domu tvoří hliněná obydlí, obvyklá např. v Tellu v údolí Medžerdy, zvaná „labít“. Jsou-li postavena z nepálených cihel, jmenují se „túba“. Tento údolní typ je znám v celém Maghribu (*Die Völker Afrikas* 1961, 208). Kamenné gurbí se jmenují „maamra“ a jsou kryty větvemi a slámou (srov. Sebag 1953, 186); vyskytují se běžně v horských oblastech, kde je dostatek kamene, například v krasovém pohoří Rebia na levém břehu Medžerdy aj. Interiér těchto kamenných jednoprostorových obydlí je velmi skrovný. Na zemi nízké palandy se slámou, uprostřed otevřené ohniště, obložené kameny, několik keramických a plechových nádob. Pec na pečení chleba je zpravidla venku před obydlím. Tyto domy nejsou většinou ani obhozeny, ani obíleny. Střechy mají převážně doškové, novější jsou s keramickou krytinou. V džabalu Rebia (647 m) tvoří tato kamenná obydlí malé roztroušené vesnice na úpatí krasu. Jednotlivé domy jsou ohrazeny živými ploty, které tvoří 2–3 m vysoké opuce, nebo nízkými plůtky z trní a zídkami z kamene. Tyto nízké plůtky ohraničují i zahrádky a malá polc. Funkce těchto plůtků je spíš symbolická; naproti tomu opunciové živé ploty chrání proti zvířenému prachu a písku. Kamenné zidky, kterými jsou ohrazeny hliněné dvorce obdélníkového nebo kruhového půdorysu v okolí Medžez al-Báb, mají bezpochyby funkci obrannou; jsou vysoké, silnostěnné a dokonale uzavřené. Pozoruhodné jsou způsobů oplocení dvorců a okolních pozemků na Džerbě; kolem usedlostí a sadů jsou vytvořeny 0,5–1,0 m vysoké hliněné valy, zvané „tábija“, z nichž některé jsou osazeny živými ploty. —

Z těchto typů obydlí se jeví jako velmi staré a hojně rozšířené zejména hliněné domy, převládající v severním Tunisku kolem Súk al-Arba a Súk al-Chamis, ale pronikající z nížinné oblasti i do hor Chrumírská, kde stojí o samotách na strmých stráních. Většinou mají klenuté, valené hliněné střechy a jsou omazány blátem. Tato obydlí, zvaná sice rovněž gurbí, jsou však stálá a náležejí zemědělskému osídlení. Je to zřejmé i z toho, že jsou mnohá z nich vybavena drobnými hospodářskými přístřešky a chlévy, jež přenosné gurbí postrádají. Pojem gurbí je tedy velmi široký a označuje přechodné typy obydlí od stanů až po zděný dům.

Pro oblasti kočovného chovu dobytka jsou charakteristické zejména dva typy přenosných obydlí: stany a chýše z rohoží. Rozšířenější a početnější jsou nomádské stany, z nichž menší se nazývají „gitúna“ a používají jich pastevci ovcí a koz, kteří tuto práci provozují jen sezónně a jinak odcházejí za prací do zemědělství a průmyslu, větší se jmenují „bajt aš-ša'r“, jsou sesity z 12–15 m dlouhých pruhů sukna, zvaných „felidž“, a používají je pastevci velkých stád. Ti kočovníci, kteří nemají prostředky na zhotovení nebo zakoupení vlastního stanu, bydlí v přenosných kibech (Sebag 1953, 186). Felidž se zhotovuje z velbloudí nebo kozí srsti, je černé nebo tmavohnědé barvy. Velké stany, široké 10–15 m, jsou málo mobilní. Stávají buď o samotě nebo seskupeny v kruhu do kolonie, zvané „duár“. V každém z těchto stanů bydlí jedna rodina. Větší bývají rozděleny na mužskou a ženskou část zavěšeným kobercem. Tyto kočovnické stany, zvané též „chajma“ nebo „aham“, jsou výhodné ve stepních i pouštních podmínkách. Jejich konstrukce velmi dobře odolává stálým větrům a felidž chrání obyvatele před vanoucím pískem. Kozí srst, z níž bývá felidž zhotoven, za deště nasaje vodu a nabobtná, takže je nepromokavá, a naopak, v teple se stáhne a je pórovitá. V zimě v horách je však stan nedostatečnou ochranou proti chladu. Soukenný stan, běžný v celém středním a jižním Tunisku, se nijak výrazně neliší od stanů v ostatní severní Africe, v Přední Asii a na Arabském poloostrově. Bývá považován za arabský přínos. — Autochtonní je patrně jiný typ nomádského obydlí v jižním Tunisku. Je to cylindrický stan kruhového půdorysu, sestavený z pletených rohoží, které tvoří i nízkou kuželovitou stříšku. Do tohoto stanu se vchází úzkým zastřešeným koridorem z rohoží. Ponejvíce se tento typ stanu vyskytuje v Gabeském zálivu a na Džerbě. Typologicky je to přechod od chajmy ke gurbí, ale je technicky dokonalejší než primitivní gurbí. Tento typ stanu stává obvykle o samotě, ale v době, kdy polonomádi vypomáhají při sklizni datlí a oliv, stavějí se stany v těsném sousedství vesnic a měst, popřípadě přímo v jejich centru. Stany nemají žádné příslušenství: předměty denní potřeby a zásoby potravin jsou uloženy přímo v nich nebo v zemních jamách a dobytek se neustahuje, nýbrž žije ve stepi volně v bezprostřední blízkosti stanů.

Nejvyvinutějším typem obydlí v Tunisku jsou zděné domy. Autoři jedné z národopisných encyklopedií o Africe je označují jako domy arabského typu

(Narody Afriki 1954, 160), ale zdá se být neopodstatněné připisovat výskyt zděného domu arabskému vlivu, protože jeho rozšíření se neomezuje jen na ty severoafrické oblasti, jež byly v druhém tisíciletí osídleny Araby. Arabský vliv je nejvíc patrný ve zděném stavitelství ve vnitřní diferenciaci obytného domu, v níž se projevuje zejména přizpůsobení předpisům a zvyklostem islámu v rozmístění a účelovém určení jednotlivých místností. Zděný dům dnes již převládá ve většině vesnic a ve všech městech severního a středního Tuniska. V Sáhilu a ve stepi jsou zděná obydlí soustředěna do velkých vesnic. Zvláště těsně semknuty jsou obytné domy např. v Masákinu aj. obcí poblíž Súsu. Jsou spojeny společnou obvodní zdí a mají bohatě ozdobená ostění vchodů složitými ornamentálními řezbami v kameni; většina těchto portálů v Kajruánu a okolí má výslovně maurský ráz. Na jih od Sáfákisu, zejména v Gabesu a přilehlých osadách, jsou domy rovněž sdruženy za společnou fasádou, ale nemají ozdobná ostění vchodů. Pro většinu zděných domů je charakteristické to, že nemají okna do ulice. Obvodní zdi jsou nečleněné, pokud však přece jen jsou v nich okna, jsou ve většině případů opatřena ozdobnými mřížemi a jsou umístěna hodně vysoko nad terénem. Vnitřní členění domu není z ulice patrné, je zjevné ze dvora, který bývá u patricijských domů bohatě vyzdoben arkádami, barevnou malbou, majolikovými obklady stěn apod. Na dvoře se vykonává většina domácích prací. Pokud dům nemá dvůr, pracují ženy na ploché střeše. Sociální podmínky bydlení v arabských čtvrtích tuniských měst a na vesnicích charakterizuje to, že např. v tuniské Medíně mají $\frac{2}{3}$ rodin jen jeden pokoj, v němž v 8200 případech žije 6—10 lidí; 77 % obyvatel Medíny je postiženo bytovou nouzí (Die Völker Afrikas 1961, 211). Ještě horší podmínky jsou nuceni snášet obyvatelé provizorních chatrčí ze slámy, větví a plechu z barelů (bidonů) od benzínu. Na okrajích velkých měst, hlavně Tunisu, tvoří tyto chatrče rozlehlé kolonie, zvané „bidonville“, postavené chudinou na březích Tuniského jezera apod. Tato obydlí jsou projevem pauperizace obyvatelstva; ve své podstatě se nijak neliší od velkoměstských periferních kolonií v jiných kapitalistických státech a jsou pozoruhodná spíše z hlediska sociologického než etnografického, protože se v jejich existenci a formě neobráží nic etnický specifického.

Výjimečné postavení v lidové architektuře Tuniska zaujímá několik místních, lokálně omezených typů domu, známých z literatury, ale geneticky dosud nevyjasněných. Všechny tyto výjimečné typy se vyskytují na rozhraní středního a jižního Tuniska. Nejzápadnější z nich je charakteristický hliněný, resp. cihlový dům oázy Biléde al-Džarida. Jeho doklady jsou známy hlavně z oázy Nefta, ležící na tunisko-alžírské hranici. Cihlové stavby tvoří mohutné bloky pevnostního charakteru se zdmi členěnými ornamentálním uložením cihel (srov. Schmitt-henner 1924, obr. 10; Kühnel 1924, obr. 76 a 77, atd.). Rovněž ojedinělý je na území Tuniska výskyt kuriózních obydlí, zvaných „ghurfás“ nebo podle některých autorů „rhorfas“ (např. Reitz 1926, 158). Jsou to obydlí, tvořená dvěma

až pěti podlažími tunelovitých místností. Jednotlivé obytné tunely jsou oddělené, nejsou tedy průchodné, a každý z nich tvoří samostatnou obytnou jednotku se zvláštním vchodem. Do přízemních podlaží se vstupuje přímo z komunikace, horní podlaží jsou přístupná jen po zděných schodech nebo dokonce jen po výčnělcích ze stěny. Tím jsou horní obydlí dostatečně chráněna před dobyvateli nebo zloději. Dřevěné dveře každého obydlí jsou uzamykány velkými dřevěnými klíči, které se uschovávají v otvoru stěny. Většina „ghurfás“ je soustředěna do ulic nebo tvoří kolem společných dvorů osady zvané „ksár“ (srov. Despois 1930, 77). Výskyt ghurfás se omezuje v podstatě jen na Medenín a okolí na rozmezí Daharu a Džafáry. Omylem je pokládají autoři citované afrikanistické encyklopedie za obydlí s věží (Die Völker Afrikas 1961, 212); věžovitá obydlí jsou rozšířena nikoliv v jižním Tunisku, nýbrž v alžírském a marockém Vysokém Atlasu. Obydlí s věží a ghurfás mají společně jen to, že jsou připisována Berberům. — Výjimečné postavení v architektuře Tuniska zaujímají venkovská zděná obydlí na Džerbě. Jsou rozptýlena po celém ostrově v nepatrně zvlněném, pisečném terénu s řídkým palmovým a olivovníkovým porostem. Ojedinelá obydlí zdaleka upoutávají pozornost, protože jsou sněhově bílá a různotvaré kupole, věžičky a cimbuří jim dodávají bizarní vzhled. Většina těchto obydlí má nečleněné vnější stěny a dvory uzavřené vysokými zdmi, což jim vtiskuje pevnostní ráz. Je to snadno pochopitelné, protože je známo, že Džerba byla donedávna napadána loupeživými tlupami ze Sahary. — Vcelku je architektura lidových obydlí v Tunisku velmi rozmanitá a dochovává velké množství přžitkových, z hlediska vývoje bydlení rudimentárních forem.

Mnohem méně než ve stavitelství odráží se přírodní, hospodářská a etnická diferenciacie Tuniska v oděvu. Mužský oděv Berberů a Arabů se od sebe ničím neliší. Základní součástí je „dželába“ čili „galábija“, dlouhá košile z bílé nebo pruhované tkaniny, opatřená mnohdy kapucí. Jako svrchní oděv se na ní nosí „burnus“, který je zhotovován z různých materiálů, nejčastěji z bílé nebo černé vlny, a podle rozličných střihů. Má zpravidla kapuci, na níž mnoho mužů na Džerbě nosí ještě slaměný klobouk se širokou střešou, obdobný tomu, jaký se nosí též v Tozěru (srov. Eparvier 1946, 134). Střih burnusů na Džerbě je velmi starý: bývá označován jako poncho a vskutku nemá daleko k středoamerickému svrchnímu oděvu mužů, zvlášť ještě ve spojení se slaměným kloboukem, který má v Karibské oblasti a na středoamerické šíji řadu obdob. Pozoruhodné je též to, že slaměné klobouky nosí na Džerbě i ženy. V severní Africe se vyskytují tyto klobouky, připomínající španělské sombrero, též v pohoří Rif v Maroku (Die Völker Afrikas 1961, 207) a není vyloučeno, že jsou zde i ve Střední Americe španělským přínosem; na Džerbě vládli Španělé až do porážky v roce 1560 a pozůstatkem po nich je pevnost al-Kabír v městě Humat Súk. V barvě a kvalitě burnusů se do jisté míry odrážejí sociální rozdíly jejich nositelů: bohatší lidé nosí burnusy světlé, chudší nosí tmavé, zhotovené z hnědé

nebo černé ovčí vlny, popřípadě z velbloudí srsti. Výhodou burnusu je hlavně to, že chrání proti zimě i proti horku, protože udržuje stálou tělesnou teplotu. Burnus zhotovený z jemné vlny, obvykle barvené, charakteristický širokými rukávy, se jmenuje „džubba“, což přešlo i do našeho pojmenování svrchního oděvu — šuba.

Zatímco pletené klobouky jsou lokalizovány jen na území jižního Tuniska, nosí se všude i mimo území Tuniska rozšířené fezy, zvané „šéšija“, které jsou povětšinou evropské výroby, ale bývají považovány za jeden z předarabských přežitků v berberských zemích (Despois 1930, 67). V těch oblastech, kde vítr rozvíří neustále mračna písku, nosí muži, zejména staří, hlavu ovinutou dlouhým šálem. Na nohách mají sandály z kůže, zvané „šebrelly“ (Scbag 1953, 145), nebo z látky, které mají úzký svršek, nízký podpatek a žlutou nebo červenou barvu, zvané „bábuš“ (srov. Humbert 1896, 51).

V oděvu mužů se jejich náboženské vyznání neobráží vůbec nebo jen ojediněle. Naproti tomu v ženském tradičním oděvu je konfese určující složkou jeho vzhledu. Berberské ženy, které nejsou muslimského vyznání, nosí velmi starý typ svrchního oděvu: je dvoudílný — volný přední i zadní díl jsou sepnuty na prsou kovovými sponami. Tyto ženy chodí prostovlasé nebo mají hlavy ovinuty dlouhými šály, tvořícími jakýsi turban. Většina těchto žen v severním Tunisku, v okolí Súk al-Arba a Bédži, se zdobí tetováním na končetinách i na obličejí. Nejběžnější je tetování u kořene nosu ·I·, známé i v jiných berberských zemích, např. v Alžírsku (Kühnel 1924, obr. 125), ale mnoho žen má bohatě tetovány i ruce od zápěstí po loket a nohy od kotníků po kolena. Vzory tetování jsou výhradně geometrické. Kromě toho je běžné barvení obočí a nehtů antimonem a barvivem „henna“, které se zpracovává v Gabesu a Tripolisu (Humbert 1896, 14, 49). Tetování je rovněž pokládáno za jeden z předislámských přežitků (Despois 1930, 68), původ používání různých barviv, např. na líčení řas („kohl“), není znám, ale připisuje se Orientu (ibidem).

Ženy vyznávající islám chodí od 10—11 let zahaleny, a to ještě i dnes, po vydání dekretu vlády Tuniské republiky, kterým bylo zahalování obličejů zakázáno. Avšak ani věřící ženy dnes už nejsou v zahalování obličejů důsledné: zvláště ve městech je běžné to, že mladší ženy nosí pod tradičním oděvem šaty evropského střihu a moderní boty s vysokými podpadky, obličej si tyto ženy nezahalují buď vůbec, nebo jen symbolicky, tj. jen ústa, starší ženy chodí se zcela nebo jen částečně zahaleným obličejem jen v přítomnosti mužů. Na venkově převládá černé, ve městech bílé zahalení, ale zdá se, že tu neplatí nějaké pravidlo a není snadné zjistit, zda na volbu barvy působí nějaké zvyklosti nebo předpisy náboženského charakteru. Odkládání roušky není jen důsledkem vládního nařízení, ale je též jedním z mnoha projevů postupného oslabování náboženského vlivu islámu v zemích severní Afriky. — Tradiční zahalování je dvoudílné: spodní část tvoří „gandúra“, chiton nebo tunika z vlněné, bavlněné nebo

hedvábné látky, buď jednobarevná nebo vzorovaná, vrchní částí je „haik“, bílá, černá nebo i pruhovaná draperie, dlouhá přibližně 5 m, sloužící k zahalování hlavy a obličeje.

Šperky jako doplňky oděvu nosí hlavně berberské ženy. Jsou to vesměs bronzové, mosazné a někdy stříbrné náušnice, náhrdelníky, náramky a spony, avšak ve srovnání se sbírkou starých šperků v Musée du Bardo jsou dnešní tvarově i dekorem chudší. Hlavním střediskem jejich výroby je Džerba, kde se však velká část těchto uměleckých předmětů vyrábí pro zahraniční turisty a pro vývoz.

Zbývající částí materiální kultury lidu, postižitelnou i při krátkém pobytu, je strava. Celková úroveň stravování je velmi nízká, zejména ve stepních a pouštních oblastech Tuniska. Podstatnou složkou výživy jsou obiloviny, mléko, datle, částečně též skopové maso, na mořském pobřeží ryby. Nejrozšířenějším jídlem je kaše, zvaná „kuskus“, připravovaná velmi často a nezbytně při rodinných slavnostech, svatbách a o svátcích. Zhotovuje se z tvrdé pšenice, pomleté na krupici, která se smísí s olivovým olejem a vaří se. Před vařením se krupice zpravidla praží. Kuskus je znám v mnoha variantách. Připravuje se buď s masem, ponejvíce skopovým, kuřecím, rybím apod., ale též se zeleninou nebo s vejci, máslem, cukrem, datlemi, medem, tvarohem atd. Je to tradiční jídlo, rozšířené v celém Magribu a pokládané za typicky berberské. (Není nezajímavé to, že v bulharské Makedonii je pod názvem kuskus známa a oblíbena drobná těstovina, vařená ve vodě a slazená cukrem.) Ze všech druhů masa se nejvíce konzumuje skopové, ale běžně se prodává a jí též maso velbloudí, jehož výseky jsou označovány velbloudí hlavou, napíchnutou na kůlu a posetou stovkami much. Z masa ovčího anebo hovězího se připravuje tenký salám, zvaný „mergez“. Chléb se peče na venkově podomácky a těší se u Berberů velké úctě, nesmí se krájet nožem, nesmí padat na zem apod. (Die Völker Afrikas 1961, 206). Velká města jsou chlebem zásobována z pekáren a je do nich dodáváno velké množství potravinářského zboží francouzské aj. provenience, ale to do lidových vrstev vůbec nepronikne. Z nápojů se nejvíce konzumuje mléko, v městských i venkovských kavárnách silná černá káva a ve vinařských oblastech na severu země červené víno Kondiac.

Téměř nepostižitelná je za krátkého pobytu v zemi společenská organizace, zejména u polonomádů, kde v ní přetrvává množství přežitků kmenového zřízení. Nesnadná je i orientace ve společenských vztazích, které jsou v Tunisku zvlášť zajímavé na styku různých etnik, a ve vztazích rodinných, jež zůstávají utajeny i mnoha jinak zasvěceným zahraničním znalcům Tuniska. Z oblasti společenské kultury jsou zjevné jen projevy umělecké a některé složky náboženské víry, hlavně ve spojení s islámem a judaismem. Specifickým projevem maghribského a jmenovitě tuniského islámu jsou tzv. „marabuty“, tj. hrobky islámských světců. V severním Tunisku většinou nahrazují vesnické mešity a na rozdíl od nich nestojí v centru obce, nýbrž na vyvýšeném místě nad obcí.

Jsou rozestavěny kolem některých měst, např. Kajruánu, a v bezprostřední blízkosti vesnic v oázách. Některé marabutы slouží jako modlitebny, jiné jsou však zazděny a mají jen funkci hrobky (viz Dubouloz—Laffin 1946, 283—308). Slovo marabut je odvozeno od „ribát“, tj. klášter. Označuje jednak světce, jednak též jeho náhrobek, zpravidla blokovitou, bíle olíčenou stavbu čtvercového půdorysu s kupolí. Marabutism jako prvek maghribského islámu bývá považován za pozůstatek náboženské víry starých Libyjců (Narody Afriki 1954, 148), ale nedá se vyloučit, že je přežitkem severoafrického křesťanství; rozlišují se světci zemřelí — marabut, a živí — mukadam, jejich projevem je „baraka“, víra ve zjevení (srov. Despois 1930, 70). Je sice pravda, že víra v místní světce je známa i v jiných arabských zemích, např. v Arábii, Egyptě, Sýrii (Die Völker Afrikas 1961, 229), ale její projevy v Tunisku jsou zcela odlišné. — Některé lidové obyčeje v Tunisku mají zřetelně zemědělský charakter a jsou právem spojovány s domněnkou o původním zemědělském osídlení dnešního území Tuniska. Jsou to zejména obřady a obyčeje při sklizni úrody a vyzývání deště (Očerki obščej etnografii 1957, 270). — Velmi zajímavý je z hlediska etnografického projev lidové víry, zvaný posteriorně „Fatmina ruka“. Je to znak lidské ruky, který bývá nad vchodem do obydlí, obchodů, dílen, na osobním majetku, na špercích apod. a má podle lidového mínění chránit majitele, resp. nositele, před zlými mocnostmi, před živelnou pohromou, nehodou apod. Nad vchody do domů se obraz ruky zhotovuje tak, že se ruka namočí do barvy a otiskne se na nabílenou zeď. O velkém stáří tohoto znaku na území severní Afriky svědčí nálezy malby ruky na skalních obrazech v Sefaru v pohoří Tasliln-Adždžér na Saħaře. Ruka je zde zobrazena dvojím způsobem: buď negativně, tj. střikáním barvy přes ruku položenou na skalní stěně, nebo konturovou kresbou. Podobné kresby jsou v pohoří Ahaggar ještě v Ti-n-Tazariftu a v Džabáranu. Henri Lhote soudí, že soudobá zobrazení ruky v severní Africe jsou přežitky pravěkých magických obřadů (Lhote 1958, 125—127, obr. 54 a 55 ze Sefaru). Vedle ochranného významu se zobrazení „Fatminy“ ruky připisuje funkce blahonosná, bývá v ní spatřován symbol magického čísla 5, „ghamsa“ apod. Podobný význam bývá přikládán i zobrazování ryby, přičemž opět nelze vyloučit křesťanský vliv (Dubouloz—Laffin 1946, 225—229). To jsou zlomky z věrského a obyčejového života tuniského lidu, které mohou být dokladem existence předislámské víry a náboženství.

V současné době vyznává drtivá většina obyvatelstva Tuniska islám, a to v různých sektách, např. sunitů, mozabitů a ibaditů. Této víře je podřízena i většina náboženských svátků, jako např. muharram (arabský Nový rok podle lunárního kalendáře), íd ás-saghír („malý svátek“ na konci půstu „ramadánu“, trvajícího celý měsíc; íd trvá tři dny a poskytuje příležitost k různým lidovým atrakcím), íd al-Kabír („velký svátek“, „svátek ovcc“, která se o něm zabíjí, obětování Abraháma, trvá čtyři dny a čtyři noci na konci června), maulád (svá-

tek na oslavu narození Proroka, na přelomu července a srpna), ášúrá („svátek mrtvých“, o němž se chodí na hřbitovy, na přelomu září a října) aj. (srov. Hubac 1948, 46—48).

Živou složkou společenské kultury je lidová hudba a tanec. Ve městě Tunisu jsou podnes místa, kde je možno přijít do styku s místní lidovou hudbou, např. na náměstí al-Halfavín v předměstí Báb Suika, kde předvádějí občas své umění hudebníci a vyprávěči, ale i krotitelé hadů a polykači mečů, ohně apod. V severním Tunisku provozují lidovou hudbu jednak Arabové, jednak černoši, zatímco na jihu země jsou skupiny hudebníků složený výhradně z černochů. Tato okolnost se výrazně obráží v charakteru hudebního projevu. Splývají v něm pozůstatky autochtonního hudebního cítění berbersko-arabského s vlivem černošské hudby súdánského pásma střední a západní Afriky. Nemalý podíl na tomto sepětí dvou odlišných hudebních stylů má též částečné splynutí instrumentáře. Vedle nástrojů berbersko-arabského původu, například flétny, tvoří orchestr nástroje vysloveně súdánské, například některé druhy bubnů. Jsou to zejména „darábuka“, keramické bubny, tvarované jako číše, jejichž horní okraj je potažen kůží. Tyto bubny jsou rozšířeny ponejvíce v súdánském pásmu (v povodí Nigeru a Benue, viz Drost 1955, 50—55) a do arabské Afriky pronikly s černochy, kteří sem byli zavlečeni jako levné pracovní síly. Výroba hliněných bubnů je soustředěna v několika tuniských centrech lidového hrněřství: v Nabélu na mysu Bon, v Gellále na ostrově Džerba a v několika oázách jižního Tuniska, avšak ojediněle se vyskytují i v Libyi a v Egyptě. Většinou jsou tyto keramické bubny zdobeny barevnou malbou s různými geometrickými, vegetabilními a zoomorfními motivy. Při hře se korpus bubnu přidržuje v levém nebo pravém podpaždí a hraje se prsty obou rukou. Vnitroafrického původu jsou většinou i velké bubny, zvané „tabl“, zhotovené z lubů, potažených po obou stranách kůží. Tyto bubny nosí bubeníci zavěšeny přes pravé rameno a hrají na ně prsty a zápěstím pravé ruky nebo krátkou dřevěnou hůlkou. Vyskytují se hlavně v jižním Tunisku. Kromě nich používají černoši v oázách, například v Tozéro (Eparvier 1946, 135), ploché bubny, vlastně jen obruče, potažené membránou, které jsou ovšem známy v celé severní Africe a v Tunisku jsou buď původu berberského nebo jsou arabským přínosem. Jsou různě velké a jmenují se „bendír“ nebo „taridža“. Kromě bicích nástrojů jsou v Tunisku nejhojnější nástroje dechové. Jsou zastoupeny různými píšťalami a několika druhy fléten, zvaných „nira“, „raitá“ a „semra“ (Die Völker Afrikas 1961, 225). Jsou to obvyklé dírkové zobcové flétny s korpusem na konci nálevkovitě rozšířeným. Mají vysoký pronikavý zvuk. Méně se v lidovém prostředí vyskytují nástroje strunné, například loutna, zvaná „úd“, a housle, jimž se říká „rabáb“ (Humbert 1896, 37), ale též „kamandža“. Užívá se jich k sólové hře a k doprovodu při zpěvu. Dechové a bicí nástroje slouží hlavně k hudebnímu doprovodu různých tanců. Používá se jich zpravidla v seskupení tří až

šesti hudebníků (např. 2 flétny a tamburína; 2 flétny, 2 bubny, keramický bubínek; 3 flétny a 3 bubny apod.).

Černošským hudebníkům se říká „stambalí“. Liší se od ostatních i oděvem. V Gabské oáze nosí bílé suknice, upevněné širokým červeným pásem, a na košilích evropského střihu mají oblečeny kostkované červenobílé vesty, na hlavách bílé turbany. Jinak chodí oděni v oáze Nefta: bílá nebo ohnivě červená dželába, splývající pod kolena, na hlavě červené čepice. Na ostrovech Džerba a Kerkena nosí černí bubeníci bílou sukni a košili evropského střihu s úzkými rukávy, které nepřekážejí při hře, zatímco flétnisté mají košile se zvonovitými rukávy, širokými až 1 m. Na nich nosí červené, zlatě lemované vesty.

V životě lidu se uplatňovala instrumentální hudba při mnoha příležitostech. Ve středním Tunisku byl hudební projev černošů spjat s velkým počtem jejich obyčejů a s různými projevy lidové víry, která například předpisovala lidovým zpěvákům, aby si při zpěvu zakrývali rukou ústa a zuby (Eparvier 1946, 116). Bez hudby se neobešla žádná rodinná slavnost. O svatbách provázeli muzikanti svatební průvod po celou cestu, na Džerbě dokonce na oslech nebo velbloudech. Ani při lidových slavnostech o moslimských svátcích nesměli chybět muzikanti. Po celé hodiny hráli na oslavu konce měsíčního půstu ramadánu o svátku *id ás-saghír* (o spojitostech lidové instrumentální hry s obyčejí viz Dubouloz—Laffin 1946, 129—145). Hudebníci se zpravidla zúčastňují i bravurní jízdy na koních, zvané „sabír“ (Hubac 1948, 48). Jsou to jezdecké evoluce, provázené střelbou, jimiž se oslavuje zasnoubení, svatba, příchod hostů, vítězství apod. (Humbert 1896, 87—92). Dnes je *sabír* znám pod evropským pojmenováním *fantasia*. — Nejčastěji slouží instrumentální hudba jako doprovod k tanci. Doprovází sólové tance žen, a to jednak známé tance břišní, jednak méně populární, ale obličné tance se džbánem, rozšířené i jinde v severní Africe. Místní jsou některé mužské tance mečové, jež tančí v bílých úborech s červenými fezy arabští nebo berberští tanečníci. Vnitroafrického původu mohou být černošské bojové tance s holemi. Předvádějí je skupiny mužů, „gúgus“, oděných v žluté suknice, lesklé červené halenky a bílé čepice. I hudebníci sami tančí při vlastní hře primitivní tance, jejichž princip spočívá v rytmizované chůzi. — Dnes jsou soubory bílých i černých hudebníků, tanečníků a tanečnic v Tunisku registrovány a podléhají ministerstvu turistiky, které jimi disponuje. Záporným průvodním jevem této profesionalizace lidových umělců je pokles invence v tvorbě i interpretaci programů, kladnou stránkou je hlavně to, že organizovaná činnost souborů umožňuje dochovat mnohé lidové umělecké projevy, jež by záhy upadly v zapomnutí.

Tuniská lidová kultura se začíná rychle měnit. Není poznamenána tak hlubokými zásahy jako např. v Egyptě; o to větší jsou tu možnosti rovnoměrného vývoje, jehož předpoklady částečně vytvořilo národní osvobození a dotváří

je nynější orientace na zvelebení hospodářství, výstavbu průmyslu, rozšíření zahraničního obchodu atd. Ani tyto tendence však nemění nic na skutečnosti, že Tunisko je podnes kapitalistickou zemí s velkým počtem feudálních i prvobytných přežitků ve způsobu života a kultuře lidu. A tak tedy většina změn ve způsobu života lidu je ve skutečnosti jen malým pokrokem proti předchozímu stavu. Revoluční změny zatím nelze očekávat, protože stupeň formování proletariátu a jeho politická uvědomělost jsou vcelku velmi nízké.

Vzhledem k tomu, že dosud neexistují souborné práce o tuniské lidové kultuře, ani vyčerpávající monografie o jejich jednotlivých odvětvích, bylo by velmi aktuální zaměřit se zejména na studium těch složek, které nejrychleji zanikají a podléhají změnám. Je to na prvním místě způsob života stepních a horských polonomádů, jejichž počet stále klesá odlivem do měst, přístavů, průmyslu, zemědělství apod. Výsledky studia zemních a skalních obydlí by zasluhovaly monografické zpracování po stránce tektonické i sociální, a to co nejdříve, než dojde k přesídlení troglodytů do nových sídlišť. Stejně naléhavá je dokumentace zemědělské práce a zemědělských obydlí, protože v zemědělství dochází k citelným změnám. Rychle se měnící složkou lidové kultury je tradiční oděv Berberů, Arabů, Židů i černochů na území Tuniska; vývoj směřuje od specializace k uniformitě. Podstatné změny se projevují v zaměření produkce uměleckých řemesel, která se stále více orientují na výrobu atraktivního zboží pro vývoz, zejména v produkci koberců, kovotepeckých a hrnčářských výrobků atp. To platí stejně o zaměření hudebního a tanečního folklóru pod patronací ministerstva turistiky. K nejnáročnějším úkolům bude patřit studium lidové víry a obyčejů, vyžadující důkladnou znalost společenské organizace a rodinných vztahů, jakož i důvěrný vztah k lidu. To jsou jen některé z možných úkolů studia kultury a způsobu života tuniského lidu, jejichž aktuálnost a naléhavost se při cestě Tuniskem vnučuje na každém kroku.

L I T E R A T U R A

- Albertini, E.*, 1955: *L'Afrique Romaine* (Alger).
Albertini, E., Marçais, G., Iver, G., Lespes, R., Prigent, E., 1955: *L'Afrique du Nord française dans l'histoire* (Paris—Lyon).
Annales de l'Institut d'Etudes Orientales 1958—1962, Tome XVI—XX.
Anthony, J., 1962: *Tunisia (A Personal View of a Timeless Land)*.
Baedeker, K., 1934: *Mittelmeer* (Leipzig).
Banse, E., 1921: *Wüsten, Palmen und Basare*.
Barbour, N., 1959: *A survey of North West Africa (The Maghrib)* (London).
Basset, A., 1952: *La langue Berbère (Handbook of African Languages)* — (Oxford).
Basset, A., Becher, L., Brunschvig, R., 1950: *Initiation à la Tunisie* (Paris).
Benazet, H., 1947: *L'Afrique française en danger* (Paris).
Bernard, A., 1924: *Enquête sur l'habitation rurale des indigènes en Tunisie* (Tunis).

- Bernard, A., de Flotte de Rocquevaire, R., s. a.*: Atlas d'Algérie et de Tunisie.
- Bessis, A., Martheloi, P., de Montety, H., Pauphiet, D., 1956*: Le territoire des Ouled Sidi Ali Ben Aoun (La Tunisie) — (Paris).
- Bizet, Ch., 1906*: Monographie du Centre Tunisien (Sousse).
- Bouuiard, P., 1934*: La Tunisie du Nord, le Tell Septentrional (Paris).
- Boris, G., 1951*: Documents linguistiques et ethnographiques sur une région du Sud Tunisien Nefzaoua (Paris).
- Bourgiba, H., 1954*: La Tunisie et la France (Paris).
- Bousquet, G. H., 1950*: L'Islam maghrébin (Algier).
- Bremond, E., s. a.*: Histoire des Berbères.
- Brulard, A., 1885*: Monographie de l'île de Djerba (Besançon).
- Bruun, D., 1898*: The Cave Dwellers of Southern Tunisia (Recollections of a sojourn with the Khalifa of Matmata) — (London—Calcutta).
- Burnet, E., 1939*: Enquête sur l'alimentation en Tunisie (Tunis).
- Caudel, M., 1900*: Les premières invasions arabes dans l'Afrique du Nord.
- de Craft-Johnson, J. C., 1955*: Velikost a sláva Afriky (Zaniklé říše a kultury černošské) — (Praha).
- Čurakov, M. V., 1955*: Berbery i Araby v etničeskoj istorii Alžira, Sovetskaja etnografija, č. 1.
- Dartlin, S., 1955*: Die Völker Tunesiens, Algeriens, Marokkos im Kampf für ihre Unabhängigkeit (Berlin).
- Debbasch, Y., 1957*: La nation française en Tunisie (1577—1835) — (Paris).
- Debbasch, Ch., 1962*: La République Tunisienne (Paris).
- Despois, J., 1930*: La Tunisie (Paris).
- Despois, J., 1940*: La Tunisie Orientale, Sahel et Basses Steppes (Paris).
- Despois, J., 1949*: L'Afrique du Nord (Paris).
- Diehl, Ch., 1896*: L'Afrique byzantine I—II.
- Drost, D., 1956*: Töneerne Trommeln in Afrika, Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig XIV, 1955 (Leipzig).
- Dubouloz-Laffin, M.-L., 1946*: Le bou — mergoud (Folklore tunisien — Croyances et coutumes populaires de Sfax et de sa région) — (Paris).
- Duhamel, G., 1924*: Le Prince Jaffar (Paris).
- Eparvier, J., etc., 1946*: Tunisie vivante, s. I.
- Fitoussi, E., 1901*: L'État tunisien (Tunis).
- Fribourg, A., s. a.*: L'Afrique latine: Maroc, Algérie, Tunisie.
- Frobenius, L., 1933*: Kulturgeschichte Afrikas (Zürich).
- Garas, F., 1956*: Bourgiba et la naissance d'une nation (Paris).
- Gautier, E.-F., s. a.*: Les siècles obscurs du Maghreb: Meurs et coutumes des Musulmans.
- Glahn, H. O., 1940*: Tunis einst, heute und morgen (Berlin).
- Golvin, L., et Louis, A., 1946*: Artisans sfaxiens. Etude technique et sociale sur l'artisan tunisien, notes de folklor et lexique (Tunis).
- Golvin, L., 1949*: Les tissages décorés d'El-Djem et de Djébéniana (Tunis).
- Golvin, L., 1957*: Aspects de l'artisanat en Afrique du Nord (Paris).
- Grandchamp, A., 1935*: Documents Relatifs à la Révolution de 1864 en Tunisie (Tunis).
- Gsell, St., s. a.*: Histoire ancienne de l'Afrique du Nord.
- Guernier, E., 1950*: Le destin de l'Afrique du Nord (Paris).
- Les Guides bleus, 1955*: Algérie-Tunisie (Paris).
- Guiraud, A., 1945*: Histoire de la Tunisie I—II (Tunis—Paris).
- Hamy, E. T., 1904*: La Tunisie au début du XX. siècle (Paris).
- Hanzelka J., Zikmund, M., 1953*: Afrika snů a skutečnosti I (Praha).

- Herodotos*, Historia IV.
- Hinkel, F.*, 1958: Tunesien. Tochter der Sonne (Berlin).
- Hitti, Ph. K.*, 1937: History of the Arabs (London).
- How, W. W., Wells, J.*, 1912: A commentary on Herodotus (Oxford).
- Huart, Cl.*, 1914—1915: Geschichte der Araber I—II (Leipzig).
- Hubac, P.*, 1948: Tunisie (Paris).
- Hubac, P.*, s. a.: Kairouan, ville sainte (Syndicat d'initiative de Kairouan).
- Hubac, P.*, s. a.: Le problème du nomadisme en Tunisie.
- Humbert, G.*, 1896: Obrazy z Tunisu (Praha).
- Chevalier, L.*, 1947: Le problème démographique Nord-Africain (Paris).
- Chouraqui, A.*, 1952: Les Juifs d'Afrique du Nord (Paris).
- Idris, H. R.*, 1962: La Berbérie orientale sous les Zirides (X^e—XIIe s.) I—II.
- Italiander, R.*, 1952: Nordafrika heute (Hamburg).
- Ivanov, N. A.*, 1959: Sovremennyj Tunis (Moskva).
- Ivanov, N. A.*, 1962: Gosudarstvennyj stroj Tunisa (Moskva).
- Jeřábek, R.*, 1964: K otázce stáří výskytu zemních obydlí v jižním Tunisku, Acta ethnographica, v tisku (Budapest).
- Julien, Ch. A.*, 1931: Histoire de l'Afrique du Nord (Paris).
- Julien, Ch. A.*, 1953: L'Afrique du Nord en marche (Paris).
- Julien, Ch. A.*, 1961: Istorija Severnoj Afriki — Tunis—Alžír—Marokko ot drevnejšich vremen do arabskogo zavojevanija (647 god) — (Moskva).
- ibn Khaldoun*, 1925: Histoire des Berbères I—II.
- Karutz, B.*, 1907: Nach den Höhlenstädten Südtunisiens I—II, Globus 92.
- Koch, H.*, 1959: Tunesien (Bonn).
- Kosolapov, B. E.*, 1958: Tunis (Geografičeskij očerk) — (Moskva).
- Kühnel, E.*, 1924: Nordafrika (Baukunst, Landschaft, Volksleben) — (Berlin).
- Laitman, L.*, 1954: Tunisia today (Crisis in North Africa) — (New York).
- Leroi-Gourhan, A., Poirier, J.*, 1953: Ethnologie de l'Union Française (Territoires extérieurs) I, Afrique (Paris).
- Letourneux, M. A.*, 1887: Les Troglodytes de Tunisie. Mission scientifique de 1884. Extrait du rapport (Alger).
- Lhote, H.*, 1958: A la découverte des fresques du Tassili (s. l.).
- Lucius, J.*, 1950—1951: L'Afrique du Nord. Problèmes politiques, administratifs et économiques (Paris).
- Macquart*, 1906: Les Troglodytes de l'extrême Sud Tunisien, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris.
- Marçais, G.*, 1926—1927: Manuel d'art musulman I—II (Paris).
- Marçais, G.*, 1946: La Berbérie musulmane et l'Orient au moyenâge (Paris).
- Marçais, W.*, 1961: Articles et conférences, avant-propos de G. Marçais.
- Mela, Pomponius*, Chorographia I.
- Migeon, G.*, s. a.: Manuel d'art musulman.
- Monchicourt, Ch.*, 1913: La région du Haut Tell en Tunisie (Paris).
- Mtouggi, L.*, 1950: Vue générale de l'histoire berbère (Alger).
- Narbeshuber, K.*, 1907: Aus dem Leben der arabischen Bevölkerung in Sfax.
- Narody Afriki*, 1954 (Moskva).
- Očerki obščej etnografii*, 1957 (Moskva).
- Paulys Realencyklopädie des classischen Altertumswissenschaft* (Neue Bearbeitung von Georg Wissowa), Zweite Reihe, Siebter Band, 1948 (Stuttgart).
- Petrie, G.*, 1808: Tunis, Kairouan and Carthage described and illustrated.

Plinius Sec., C., Naturalis Historiae V.

Reibell, général, La Tunisie d'il y a cinquante ans.

Reichard, H., 1957: Westlich von Mohammed. Geschick und Geschichte der Berber (Köln—Berlin).

Reitz, W., 1926: Bei Berbern und Beduinen (Stuttgart).

Roy, C., Sebag, P., 1962: Tunisia (From Cartage to Tomorrow).

Saurin, J., 1925: Vingt-cinq ans de colonisation en Tunisie (Tunis).

Saurin, J., 1910: Le peuplement français en Tunisie (Paris).

Sebag, P., 1951: La Tunisie (Essai de monographie) — (Paris).

Seba, P., 1953: Tunis (Opyt monografii) — (Moskva).

Sfar, A., 1959: Madinit illmaghrab El-Arabi fi tarih.

Schmitthenner, H., 1924: Tunesien und Algerien (Die Landschaft und ihre Bewohner) — (Stuttgart).

Schmitz, P., 1938: Frankreich in Nordafrika (Leipzig).

Schramm, J., s. a. (1961): Nordafrika (München).

Steffens, E., Charlèty, S., 1951: En Tunisie (Paris).

Stuhlmann, F., 1914: Die Mazigh Völker (Ethnographische Notizen aus Süd Tunesien).

Surdon, G., 1936: Institutions et coutumes des Berbères du Maghreb.

Traeger, P., 1906: Die Troglodyten des Matmata, Zeitschrift für Ethnologie 38 (Berlin).

Tunisian Development 62/71, 1962: (Publication of the Secretariat of State for cultural Affairs and Information) — (Tunis).

La Tunisie devant son avenir, 1956: Le monde économique, serie „Documents“ (Tunis—Paris).

Vávra, J. R., Země zadávená žizní (Praha).

Vávra, J. R., 1949: Zastřená tvář Afriky (Praha).

Vokrouhlický, Z., 1962: Napříč Tuniskem (Praha).

Die Völker Afrikas I, 1961 (Berlin).

Vonderheyden, M., 1928: La Berbérie orientale sous la dynastie des Benoû l'Arlab (800—909).

Wohlfahrt, E. u. M., 1955: Nordafrika (Berlin).

Seznam zeměpisných názvů

V článku je použito českého přepisu zeměpisných názvů arabských a berberských. Za korekturu těchto názvů děkuji dr. Ivanu Hrbkovi z Orientálního ústavu v Praze. Protože však v cizojazyčné literatuře se tyto názvy vyskytují většinou ve francouzském aj. znění, je nezbytné opatřit článek tímto seznamem českých a francouzských, popřípadě jiných přepisů zeměpisných jmen. V levém sloupci je český, v pravém cizojazyčný přepis.

Adžím

Ajn Draham

Alaví

Audžíla

Aurás

Báb Suíka

Bábúš

Adjim

Ain Draham

Alaoui

Augila

Aures

Bab Souika

Babouch

Bédža	Béja
Burdž al-Kabir	Bordj el Kebir
Biléde al-Džarída	Belada el Djerida
Duvirat	Douirat
Džabal Abjad (vesnice)	Djebel Abiod
džabal Bú Karnajn (pohoří)	Djebel Bou Kornein
džabal Kurbús (pohoří)	Djebel Korbous
džabal Munšár (pohoří)	Djebel Munchar
džabal Rassás (pohoří)	Djebel Ressay
Džabbaran	Jabbaren
Džafára	Djeffara
El Džem	El Djem
Fernána	Fernana
Fum Tatahuín	Foum Tatahouine
Džerba	Djerba
Gellála	Guellala
Germessa	Guermessa
La Gharíba (synagoga)	La Ghriba
Hajdarán	Haideran
Halfavín	el Halfaouine
Hammána	Hamama
Hára Saghíra	Hara Seghira
Humat Súk	Houmt Souk
Chrumírsko	Khroumirie
Kajruán	Kairouen
Kal'a Matmáta	Kalaa Matmata
Kasr Vádí Dabbáb	Ksar Oued Debbab
Kéf	Le Kef
Kerkenah	Kerkenah
Kusúr	Ksour
Maj	El May
Masákin	M'Saken
Medenín	Médenine
Medžerda	Medjerda
Medžez al-Báb	Medjez el Bab
Metamer	Metameur
Nabél	Nabeul
Nefzava	Nefzaoua
Ríf	Rif
Sáfákis	Sfax
Sáhil	Sahel

Subajtula	Sbeitla
Súk al-Arba	Souk el Arba
Súk al-Chamís	Souk el Khemis
Sús	Sousse
Šení	Chenini
šott al-Džaríd	Chott el Djerid
šott al-Fadžadž	Chott el Fedjedj
Tachrúma	Takhrouma
Tasíli-n-Adždžér	Tassili-n-Ajjer
Ti-n-Tazaríft	Tin-n-Tazarift
Tozér	Tozeur
Vištata	Ouchtata
Zaghván	Zaghouan
Kmeny:	
Duvírí	Douiri
Hamáma	Hamama
Matmáta	Matmata
Varghúma	Ouerghamma

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ ИЗ ПУТЕШЕСТВИЯ ПО ТУНИСУ

Статья резюмирует этнографические наблюдения из путешествия по Тунису. Она касается преимущественно тех отраслей народной культуры, с которыми автору удалось встретиться, остальные же затрагиваются только попутно. Главное внимание уделяется роду занятий народа, народному строительству и жилищам, народной одежде, и некоторым проявлениям народного верования. На основе собственных наблюдений и научной литературы по данному предмету автор стремится дать генетические объяснения и обобщения теоретического характера.

Перевод: В. Влашинова

REMARQUES ETHNOGRAPHIQUES DU VOYAGE EN TUNISIE

Le présent article est une récapitulation des observations de l'auteur obtenues pendant son voyage en Tunisie en 1961. L'article examine surtout les branches de la culture du peuple avec lesquelles l'auteur se mit en contact, prêtant moins d'attention aux autres. Il examine de plus près les manières d'alimentation, l'architecture et le logement, les vêtements et quelques manifestations de la croyance populaire. En vertu de ses observations personnelles et de l'étude des sources, l'auteur cherche à donner des interprétations génétiques et généralisations théoriques.

Traduit par L. Bartoš